

از ترجمه تا متن قدسی

سید محمد عمادی حائری

استادیار بنیاد دایرةالمعارف اسلامی (دانشنامه جهان اسلام)

| ۱۰۸-۷۳ |

بازتاب قرائت‌های مختلف در ترجمه‌های کهن قرآن به فارسی

نوشتار پیش رو تحریر فارسی مقاله‌ای است که نویسنده به زبان انگلیسی در همایش "Reading the Rasm II" (۵۳ دسامبر ۲۰۱۹؛ برلین، آکادمی علوم؛ برگزارکنندگان: دانشگاه لایپدن و آکادمی علوم برلین) با عنوان "Reflections of Variant Readings in Early Persian Translations of the Qur'an"

برای حاضران ارائه کرده است. مجموعه مقالات همایش به اهتمام میثائیل مارکس و سید علی آقایی منتشر خواهد شد. از دوستان ارجمندم که بانتشارتحریر فارسی مقاله، پیش از انتشار اصل انگلیسی آن، موافقت کردند صمیمانه سپاسگزار می‌کنم.

From the Translation to the Holy Text
Reflection of Different Quranic Readings in Old Persian
Translations of the Quran
Seyyed Mohammad Emadi Haeri

Abstract: Persian translations of Quranic verses in old interpretations and commentaries of the Quran are valuable sources for collecting and examining the differences in Quranic readings that have been completely neglected in studies concerning Quranic readings. In the following article, the author discusses the methods of obtaining different readings based on the old Persian translations of the Quran, and by presenting various and numerous pieces of evidence, he describes the different ways of understanding and discovering the surviving Quranic readings in the old translations of the Quran, and especially points to examples that the books devoted to differences of readings have not mentioned. By explaining a few examples, the author reminds us that in order to discover Quranic readings in Old Persian translations, historical knowledge of the ancient Persian language and its various dialects, in addition to familiarity with the Arabic language of the Quran, is necessary.

Keywords: Differences in Quranic Readings, Ancient Persian Translations of the Quran, Persian Commentaries of the Quran, Historical Linguistics of Persian Texts, Dialectology.

چکیده: برگردان آیات قرآن در ترجمه‌ها و تفسیرهای کهن قرآن به فارسی منابعی ارزشمند برای گردآوری و بررسی اختلاف قرائت قرآنی اند که در تحقیقات قرائت‌شناسی به کلی مغفول مانده‌اند. در مقاله پیش رو، نویسنده از شیوه‌های دستیابی به قرائت‌های مختلف بر اساس ترجمه‌های کهن قرآن به فارسی سخن می‌گوید و با عرضه شواهد متنوع و متعدد، راه‌های گوناگون فهم و کشف قرائت‌های قرآنی بازمانده در ترجمه‌های کهن قرآن را شرح می‌دهد و مخصوصاً به نمونه‌هایی اشاره می‌کند که در منابع اختلاف قرائت ذکر از آنها نیست. نویسنده، با توضیح و تبیین چند نمونه، این نکته را یادآور می‌شود که برای کشف قرائت قرآنی در ترجمه‌های قدیم فارسی، آگاهی تاریخی از زبان فارسی کهن و گویش‌های گوناگون آن، افزون بر آشنایی با زبان عربی قرآن، ضروری است.

کلیدواژه‌ها: اختلاف قرائت قرآنی، ترجمه‌های کهن قرآن به فارسی، تفسیرهای کهن قرآن به فارسی، زبان‌شناسی تاریخی متون فارسی، گویش‌شناسی.

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. متون قرآنی در ادبیات کهن فارسی: شیوه ترجمه و شکل کتابت

با تألیف و تصنیف کتاب موسوم به ترجمه تفسیر طبری،^۱ که به دستور منصور بن نوح سامانی (حک: ۳۵۰-۳۶۶ ق) و با پشتوانه فتوای علمای ماوراءالنهر فراهم آمد،^۲ در نیمه‌های قرن چهارم برای نخستین بار آیات قرآن به طور کامل به فارسی ترجمه شد.^۳ پس از فراهم آمدن نخستین ترجمه آیات قرآن به فارسی در ضمن ترجمه تفسیر طبری،^۴ راه پیدایش مجموعه‌ای از متون قرآنی در زبان فارسی گشوده شد: نسخه‌ها و تحریرهای متعددی بر پایه آن برگردان معیار از قرآن فراهم آمد (مانند سوره مائده از قرآن کوفی^۵ و ترجمه قرآن موزه پارس^۶)؛ تفسیر فارسی متعددی تصنیف شد که برخی از آنها حاوی ترجمه مستقل آیات قرآن اند (همچون تاج التراجم شاهفور اسفراینی^۷ و روض الجنان ابوالفتوح رازی^۸) و برخی دیگر نیز که ترجمه قرآنی‌شان آمیخته با تفسیر است در بردارنده برابره‌های فارسی بسیاری از واژگان قرآنی اند (همچون معانی کتاب الله ابو نصر

۱. این تفسیر فارسی البته ترجمه جامع البیان محمد بن جریر طبری (م. ۳۱۰ ق) نیست. درباره چستی این اثر و پیوند آن با تفسیر محمد بن جریر طبری، نک: آذرنوش، ص ۴۹-۶۲؛ عمادی حائری، قرآن فارسی کهن، ص ۱۸-۲۰.

۲. نک: ترجمه تفسیر طبری، ج ۱، ص ۵-۶.

۳. بعضی از محققان برای سه ترجمه دیگر قرآن به فارسی تاریخی را فرض گرفته‌اند که آنها را در زمانی قدیم‌تر از ترجمه تفسیر طبری جای می‌دهد. این سه ترجمه عبارتند از: ترجمه‌ای آهنگین از دو جزو قرآن مجید: پلی میان شعره‌جایی و عروضی فارسی در قرون اول هجری (منتشر شده به کوشش احمد علی رجایی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۳ش؛ همراه با تصویر نسخه خطی)؛ قرآن قدس (منتشر شده به کوشش علی رواقی، تهران، مؤسسه فرهنگی شهید محمد رواقی، ۱۳۶۴ش؛ همراه با تصویر نسخه خطی) و نسخه خطی سوره‌های حجرو نحل همراه با ترجمه منسوب به خط ابن مقله (مخفوظ در دارالکتب قاهره، در ۱۶ صفحه). شواهد متن شناختی تعلق این سه ترجمه را به زمانی قبل از ترجمه تفسیر طبری رد می‌کند و درباره قرآن قدس و نسخه خطی منسوب به ابن مقله مخصوصاً نشان می‌دهد که ترجمه مندرج در آنها خود برگرفته از ترجمه آیات قرآن در کتاب موسوم به ترجمه تفسیر طبری است (نک: عمادی حائری، قرآن فارسی کهن، ص ۲۳-۳۲). همچنین برای رد فرضیه فارسی بودن تفسیر مفقود ابوعلی جبائی (متکلم مشهور معتزلی؛ متوفی ۳۰۳ ق)، نک: صادقی، «زبان تفسیر ابوعلی جبائی چه بوده است؟»، ص ۵۵۱-۵۵۷.

۴. درباره جایگاه معیار این ترجمه در محیط ایران اسلامی و تأثیر عمیق آن بر دیگر ترجمه‌های کهن قرآنی در زبان فارسی، نک: آذرنوش، ص ۶۳-۶۸، ۷۱-۷۳، ۸۱-۱۲۹، ۱۳۷-۱۵۵، ۱۶۲-۱۷۶، ۱۹۰-۲۰۷، ۲۱۲-۲۱۳، ۲۲۰-۲۲۱، ۲۲۵-۲۲۱؛ عمادی حائری، قرآن فارسی کهن، ص ۱۷-۳۰، ۵۷-۷۹.

۵. سوره مائده از قرآن کوفی کهن با ترجمه استوار پارسی، به کوشش احمد علی رجایی، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۵۰ش.

۶. ترجمه قرآن موزه پارس، به کوشش علی رواقی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۵ش.

۷. تاج التراجم فی تفسیر القرآن للأعاجم، ابوالمظفر شاهفور بن طاهر اسفراینی، به کوشش نجیب مایل هروی و علی اکبر الهی خراسانی، تهران، علمی و فرهنگی- میراث مکتوب، ۱۳۷۵ش.

۸. روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، ابوالفتوح حسین بن علی رازی، به کوشش محمد جعفر یاحقی و محمد مهدی ناصح، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۶۵-۱۳۷۳ش.

حدادی^۹ و تفسیر التفاسیر ابوبکر سورآبادی^(۱)؛ حتی بعضی از دانشوران ایرانی به ترجمه‌هایی موزون از آیات قرآن دست یازیدند (عمر بن محمد نسفی^{۱۱} و نویسنده ترجمه‌ای آهنگین^(۲))؛ و بالأخره لغت‌نامه‌هایی قرآنی بر اساس تحریرهای گوناگون نخستین ترجمه فارسی قرآن تألیف شد^(۳) که در آنها برابری فارسی واژه‌های قرآنی گرد آمده بود (مانند لسان‌التنزیل^(۴) و تفسیر مفردات قرآن^(۵)). مجموعه این متون بخشی از ادبیات کهن فارسی را تشکیل می‌دهند که به موضوع واحدی، یعنی ترجمه قرآن، تعلق دارند.^{۱۶}

همان‌گونه که لازارو آذر نوش تأکید کرده‌اند، «هنر اصلی مترجمان قرآن در واقع به کارواژه‌گزینی منحصر بوده است».^{۱۷} این شیوه ترجمه نشانگر دقت و احتیاط نخستین مترجمان ایرانی در پایبندی به الفاظ قرآن است، آنان که در ترجمه آیات قرآنی پارا از برابرگذاری فراتر نمی‌نهادند و متن قرآن را لفظ به لفظ به فارسی برمی‌گرداندند.^{۱۸} نکته شایان توجه در این باره، شکل کتابت ترجمه‌های کهن قرآنی است، یعنی کتابت واژه‌های فارسی در ذیل واژه‌های قرآنی و در میان سطرهای قرآن؛ شکلی از کتابت که خود نشانه‌ای است بر اهتمام تام مترجمان و نسخه‌برداران بر تطابق ترجمه با متن قدسی قرآن. تأکید بر کتابت الفاظ ترجمه در ذیل متن قدسی را در گزارش افسانه‌وار ترجمه قرآن به دست سلمان فارسی نیز می‌توان دید. به نوشته شاهفور اسفراینی، «سلمان فارسی از

۹. معانی کتاب الله تعالی و تفسیره المنیر (المجلد الثامن من...)، ابونصر احمد بن محمد بن حمدان بن محمد حدادی، نسخه برگردان به قطع اصل نسخه خطی شماره ۲۰۹ بخش خزینه امانت کتابخانه کاخ موزه تویقاپی (استانبول)، با مقدمه سید محمد عمادی حائری، تهران، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی - کاخ موزه تویقاپی، ۱۳۹۰ش؛ و نسخه‌ای دیگر از آن، منتشر شده با این عنوان: تفسیری بر عرش از قرآن مجید، به کوشش جلال متینی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۲ش.

۱۰. تفسیر سورآبادی، ابوبکر عتیق نیشابوری، به کوشش علی اکبر سعیدی سیرجانی، تهران، فرهنگ نشر نو، ۱۳۸۱ش.

۱۱. تفسیر نسفی (ترجمه‌ای کهن از قرآن مجید به فارسی موزون و مسجع)، ابوحفص نجم‌الدین عمر بن محمد نسفی، به کوشش عزیزالله جوینی، [ویراست اول]، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۳-۱۳۵۴ش، [ویراست دوم]، تهران، بنیاد قرآن، ۱۳۶۲ش، [ویراست سوم]، تهران، سروش، ۱۳۷۶ش.

۱۲. ترجمه‌ای آهنگین از دو جزو قرآن مجید: پلی میان شعرهایی و عروضی فارسی در قرون اول هجری، به کوشش احمد علی رجایی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۳ش.

۱۳. برای شواهد عدم استقلال این لغت‌نامه‌ها و ابتنای آنها بر تحریرهای مختلف نخستین ترجمه قرآن به فارسی، نک: عمادی حائری، قرآن فارسی کهن، ص ۶۴-۶۷.

۱۴. لسان‌التنزیل، به کوشش مهدی محقق، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۴ش؛ چاپ سوم، [همراه با یادداشتی از احمد فضل‌لی]، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۲ش.

۱۵. تفسیر مفردات قرآن، به کوشش عزیزالله جوینی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۹ش.

۱۶. برای این تقسیم‌بندی از متون قرآنی در ادبیات کهن فارسی، نیز نک: عمادی حائری، قرآن فارسی کهن، ص ۳۷-۳۵.

۱۷. آذر نوش، ص ۴۰؛ نیز نک: لازارو، ص ۶۱-۵۸.

۱۸. ترجمه تحت‌اللفظ متون مقدس از پیش درسنت ایرانی سابقه داشت، چنان‌که ترجمه‌های پهلوی اوستانیز به شدت پایبند نحو جملات اوستا (به زبان اوستایی) بود (نک: تفضلی، ص ۱۲۶-۱۲۷).

مصطفی - صلی الله علیه و سلم - دستوری خواست تا قرآن به پارسی به قوم خویش نویسد. وی را دستوری داد. چنین گفتند که وی قرآن بنبشت و پارسی آن اندر زیر آن بنبشت».^{۱۹}

آن شیوه ترجمه و این شکل کتابت در ترجمه‌ها و تفاسیر قدیم، مجموعه‌ای دقیق و ارزشمند از برابری کهن فارسی را - در مقابل الفاظ قرآنی - برای ما نگاه داشته است. اما ترجمه تحت لفظ آیات و دقت و احتیاط مترجمان در برگرداندن نص قرآنی به متن فارسی، در بردارنده یک فایده مهم دیگر نیز هست، یعنی آینگی کردن قرائت‌های مختلف قرآنی؛ فایده‌ای که در تحقیقات قرائت‌شناسی به کلی مغفول مانده است.^{۲۰}

۲. ترجمه‌ها و تفسیرهای کهن قرآن به فارسی: منابعی مغفول در اختلاف قرائات

نسخه‌های خطی ترجمه‌ها و تفسیرهای کهن قرآن به فارسی - از این جهت که در بردارنده متن عربی آیات قرآن اند - می‌توانند به عنوان دستنویس‌های قدیمی قرآن منبعی برای گردآوری و بررسی قرائت‌های قرآنی باشند؛ قرائت‌هایی که چه بسا برخی از آنها در منابع اختلاف قرائات ذکر نشده‌اند. اما ترجمه آیات قرآن در این متن‌ها - چه به صورت ترجمه مستقل در بین سطور قرآن و چه به صورت ترجمه‌هایی در ضمن تفسیر فارسی - نیز منبعی برای بررسی و گردآوری قرائات قرآنی اند؛ زیرا این ترجمه‌های فارسی مبتنی بر متن عربی قرآن اند و تفاوت قرائت متنی مترجم گویای تفاوت قرائت متنی مبداء آن است.

در این باره، برای نمونه، می‌توان به شواهد تفسیر فارسی معانی کتاب الله تعالی و تفسیر المنیر اثر ابونصر احمد بن محمد بن حمدان حدادی (م. ۴۵۷ ق) اشاره کرد. ابونصر حدادی از مفسران و قرآن‌شناسان برجسته ایرانی است که در دانش قرائات خبره بوده و در آثار عربی و فارسی اش به اختلاف قرائات و تحلیل ادبی آنها مخصوصاً توجه داشته است.^{۲۱}

ابونصر حدادی در تفسیر فارسی اش (معانی کتاب الله) گاه کلمه یا عبارتی از قرآن را مطابق قرائتی خاص نقل می‌کند و بر اساس همان قرائت به فارسی برمی‌گرداند؛ برای نمونه در شواهد زیر:

۱-۲) در آیه ۳۵ سوره انبیاء (سوره ۲۱)، حدادی قرائت «يُزَجِّعُونَ» را به جای قرائت «تَزَجِّعُونَ» آورده^{۲۲} و آن را به عبارت فارسی «بازگشتشان ... بسوی ما خواهد بود» ترجمه کرده است.^{۲۳} (تصویر ۱)

۱۹. اسفراینی، ج ۱، ص ۸.

۲۰. برای نمونه، نگاه کنید به مدخل "Readings of the Quran" نوشته Leemhuis در (EQ (Vol. 4, pp. 353-363)، که در آن مقاله و منابعش هیچ اشاره‌ای به ترجمه‌ها و تفاسیر کهن قرآن به فارسی نیست.

۲۱. درباره احوال و آثار ابونصر حدادی، نک: عمادی حائری، «سمرقندی حدادی»، ص ۵۴۳-۵۴۷.

۲۲. درباره این اختلاف قرائت و فائنان آن، نک: خطیب، ج ۶، ص ۱۸؛ عمر، ج ۴، ص ۱۳۴.

۲۳. نک: حدادی، چاپ نسخه برگردان، ص ۲۹۶. جالب اینکه همین قرائت و ترجمه آن در نسخه‌ای دیگر (نسخه خطی بریتانیا) از همین متن (معانی کتاب الله و تفسیر المنیر) به قرائت رایج امروزی تغییر یافته است (نک: عمادی حائری، «مقدمه»، معانی کتاب الله، ص ۲۴، پانوش ۱۶).

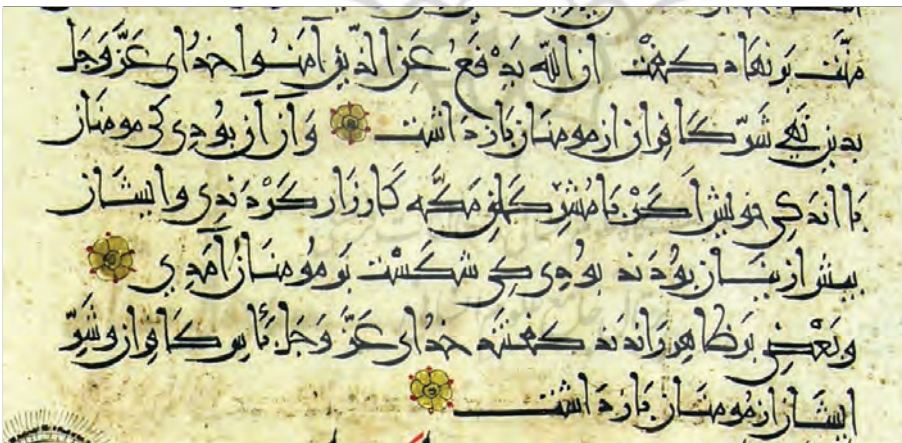

تصویر ۱: حدادی، چاپ
نسخه برگردان، ص ۲۹۶

۲-۲) در آیه ۳۸ سوره حج (سوره ۲۲)، حدادی - دوبار - قرائت «يُدْفَعُ» را به جای قرائت «يُدْفِعُ» آورده^{۲۴} و آن را به کلمه «بازداشت» ترجمه کرده است.^{۲۵} (تصویر ۲-۳)

تصویر ۲: حدادی، چاپ
نسخه برگردان، ص ۴

تصویر ۳: حدادی، چاپ
نسخه برگردان، ص ۴۳۲

۳-۲) در آیه ۱۶ سوره أحقاف (سوره ۴۶)، حدادی قرائت «يَتَقَبَّلُ» و «يَتَجَاوَزُ» را به جای قرائت «تَتَقَبَّلُ» و «تَتَجَاوَزُ» آورده^{۲۶} و آنها را به کلمات «پذیرفته اند» و «درگذشته اند» ترجمه کرده است.^{۲۷} (تصویر ۴)

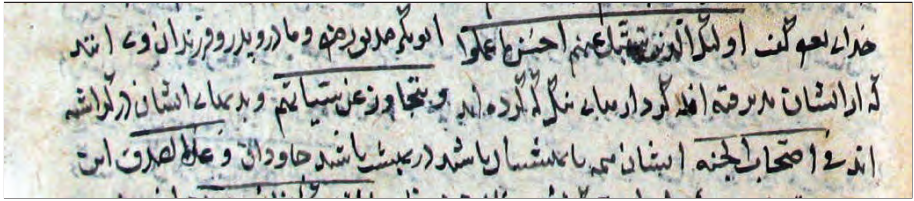
۲۴. درباره این اختلاف قرائت و قائلان آن، نک: خطیب، ج ۶، ص ۱۲۰؛ عمر، ج ۴، ص ۱۸۴.

۲۵. نک: حدادی، چاپ نسخه برگردان، ص ۴۳۱-۴۳۲.

۲۶. درباره این اختلاف قرائت و قائلان آن، نک: خطیب، ج ۸، ص ۴۹۲؛ عمر، ج ۶، ص ۱۶۷.

۲۷. نک: حدادی، نسخه خطی نافذپاشا، ص ۲۴۹.

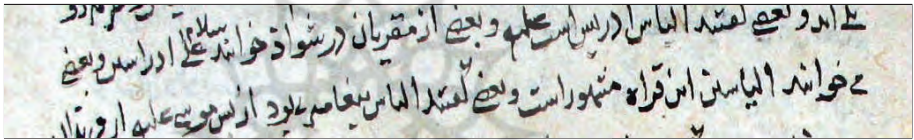
تصویر ۴: حدادی، نسخه خطی نافذپاشا (استانبول - ترکیه)، ص ۲۴۹

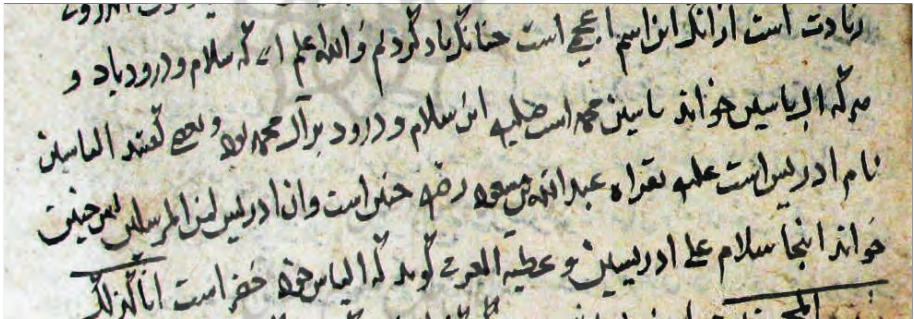
اینجا جدای از مواردی است که حدادی خود به اختلاف قرائت مختلف تصریح می‌کند و به شرح و توضیح آنها می‌پردازد، همچون نمونه‌های زیر:

۲-۴) «و بعضی از مقریان در شواذ خوانند: «سلام علی ادرا سین»^{۲۸} و بعضی می‌خوانند: «الیاسین»^{۲۹} این قرائت مشهور است... و هر که «آل یاسین» خواند،^{۳۰} «یاسین» محمد است - صلی الله علیه وسلم -، این سلام و درود بر آل محمد بود... به قرائت عبد الله بن مسعود - رضی الله عنه - چنین است: «و این ادريس لمن المرسلين»^{۳۱} این چنین خواند اینجا: «سلام علی ادريسین»^{۳۲}» (تصویر ۵-۶)

تصویر ۵: حدادی، نسخه خطی نافذپاشا، ص ۵۳

تصویر ۶: حدادی، نسخه خطی نافذپاشا (استانبول - ترکیه)، ص ۵۷

۲-۵) ««حم» و الكتاب من الله العزيز الحكيم»^{۳۴}... و به یک حدیث نیز: «تنزیل الكتاب من

۲۸. قس: صاقتات (۳۷): ۱۳۰. «سلام علی ایلیاسین»؛ درباره این اختلاف قرائت و قائلان آن، نک: خطیب، ج ۸، ص ۵۷؛ عمر، ج ۵، ص ۲۴۷.

۲۹. درباره این اختلاف قرائت و قائلان آن، نک: خطیب، ج ۸، ص ۵۶؛ عمر، ج ۵، ص ۲۴۷.

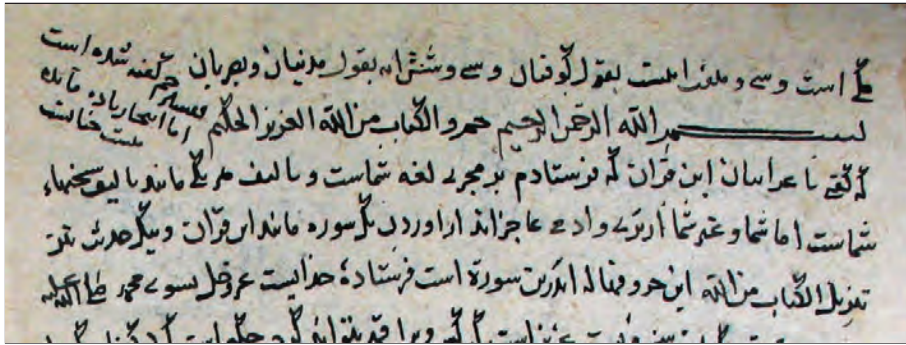
۳۰. درباره این اختلاف قرائت و قائلان آن، نک: خطیب، ج ۸، ص ۵۶-۵۷؛ عمر، ج ۵، ص ۲۴۶-۲۴۷.

۳۱. قس: صاقتات (۳۷): ۱۲۳. «و این ایلیاس لمن المرسلین»؛ درباره این اختلاف قرائت، نک: خطیب، ج ۸، ص ۵۳؛ عمر، ج ۵، ص ۲۴۵.

۳۲. درباره این اختلاف قرائت و قائلان آن، نک: خطیب، ج ۸، ص ۵۷؛ عمر، ج ۵، ص ۲۴۷.

۳۳. نک: حدادی، نسخه خطی نافذپاشا، ص ۵۳-۵۷.

۳۴. قس: جاثیه (۴۵): ۱-۲. «حم» تنزیل الكتاب من الله العزيز الحكيم». به این اختلاف در منابع رایج اختلاف

تصویر ۷: حدادی، نسخه خطی نافذپاشا (استانبول - ترکیه)، ص ۲۳۶

با آنکه ترجمه‌ها و تفسیرهای قدیمی قرآن به فارسی، مخصوصاً پیش از قرن ششم هجری، ماده خام ارزشمندی برای کشف و بررسی اختلاف قرائت‌های قرآنی هستند، از دو سو - در این باره - مورد کم توجهی قرار گرفته‌اند: پژوهشگران علوم و ادبیات قرآنی - به علت نامأنوس بودن با زبان کهن این متون و ناآشنایی با منابع غیرعربی - از اهمیت آنها در ثبت و بررسی اختلاف قرائت‌های قرآنی غفلت کرده‌اند و محققان زبان و ادبیات فارسی - بعضی به جهت ناآگاهی و بعضی به سبب بی‌علاقگی - به مسئله اختلافات قرائت قرآنی در این متن‌ها توجهی نشان نداده‌اند.

سوای برگردان فارسی آیات قرآن در ترجمه‌های و تفاسیر کهن، سهل‌انگاری در باب نصوص قرآنی این متن‌ها و دست‌نویس‌ها به اندازه‌ای بوده است که بسیاری از مصححان، به هنگام تصحیح و نشر این متون، از ثبت نص قرآنی آنها به کلی چشم پوشیده‌اند؛ همچون حبیب یغمایی در ترجمه تفسیر طبری (تهران، ۱۳۳۹-۱۳۴۴ش)، ایرج افشار در «ترجمه قدیم از قرآن کریم» (بار نخست به ضمیمه مجله یغما، ۱۳۴۸ش، و سپس در مجموعه کمینه، تهران، ۱۳۵۴ش، ص ۱۰-۲۱)، احمد علی رجائی در ترجمه‌ای آهنگین از دو جزو قرآن مجید (تهران، ۱۳۵۳ش)، عزیزالله جوینی در ویراست نخست تفسیر نسفی (تهران، ۱۳۵۳-۱۳۵۴ش)،^{۳۶} علی رواقی در ترجمه قرآن موزه پارس (تهران، ۱۳۵۵ش) و محمد جعفر یاحقی در ترجمه قرآن ری (تهران، ۱۳۶۴ش).

قرائت اشاره‌ای نشده است (نک: خطیب، ج ۸، ص ۴۴۵؛ عمر، ج ۶، ص ۱۴۷) و همین امر به این نوشته ابونصر حدادی اهمیتی ویژه می‌بخشد.

۳۵. نک: حدادی، نسخه خطی نافذپاشا، ص ۲۳۶.

۳۶. جوینی در ویراست‌های بعدی تفسیر نسفی از روش پیشین خود در حذف متن آیات بازگشت و افزون بر درج آیات قرآن (البته طبق مصاحف رایج معاصر) همراه با متن فارسی (نک: مقدمه جوینی بر نسفی، ج ۱، ص ۴۹-۵۱)، فهرستی از تفاوت‌های رسم الخطی و قرائتی آیات قرآن در نسخه‌های تفسیر نسفی با قرآن‌های چاپی معاصر به دست داد (نک: همان، ج ۱، ص ۲۲-۲۵).

۳. ترجمه‌های قرآنی و قرائت‌های گوناگون: راه‌های فهم و کشف

هنگامی که در نسخه‌ای از ترجمه‌ها و تفسیرهای کهن فارسی نص قرآنی با متن ترجمه برابر است، با تطبیق نص قرآنی و ترجمه فارسی به آسانی می‌توان قرائت متفاوت با قرائت رایج امروزی را تشخیص داد؛ همچون نمونه‌های زیر در نسخه‌های اساس تصحیح جلد پنجم ترجمه تفسیر طبری: ۳۷:

۱-۳. در آیه ۸۹ سوره مؤمنون (سوره ۲۳) نص قرآنی و متن ترجمه سه نسخه (ملی، دانشگاه: خدای تعالی؛ گلستان: خدایست) برابر با قرائت «اللّه» است (به جای قرائت «لله»). ۳۸. (تصویر ۱۰-۸)

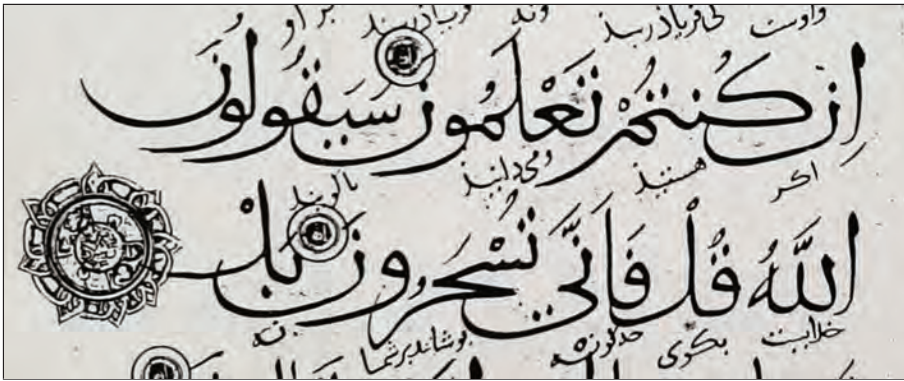
تصویر ۸: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۸۷۵۵ کتابخانه ملی ایران (تهران - ایران)

تصویر ۹: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۹۶۱۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (تهران - ایران)

۳۷. شواهدی که از این پس درباره نسخه‌های اساس تصحیح جلد پنجم ترجمه تفسیر طبری و اختلافات قرائت قرآنی در آنها یاد می‌شود، برگرفته است از تصحیح انتقادی درست انتشار من از جلد پنجم این متن و مقدمه‌ای که بر آن نوشته‌ام (ترجمه تفسیر طبری، ترجمه و تصنیف در میانه سال‌های ۳۴۵-۳۶۵ هـ. ق، جلد پنجم؛ ترجمه و تفسیر آیه ۵۶ سوره مؤمنون تا ترجمه آیه ۲ سوره سبأ، تصحیح و تحقیق سید محمد عمادی حائری، به سرپرستی علی اشرف صادقی، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، درست نشر). توصیف نسخه‌های مورد استناد و شرح مشخصات کامل آنها را در همان مقدمه باید دید.

۳۸. درباره این اختلاف قرائت و قائلان آن، نک: خطیب، ج ۶، ص ۲۰۰؛ عمر، ج ۴، ص ۲۲۱. چنان‌که در تصویر ۹ پیداست، بعداً ضبط قرآنی نسخه - یعنی «اللّه» - را با کشفیدن چند خط بر روی «ل» و نهادن کسره در زیر «ل» به قرائت «لله» تبدیل کرده‌اند. این نمونه شاهدهی زنده است بر تغییر ضبط قرآنی نسخه‌ها به مرور زمان و به دست دیگران.

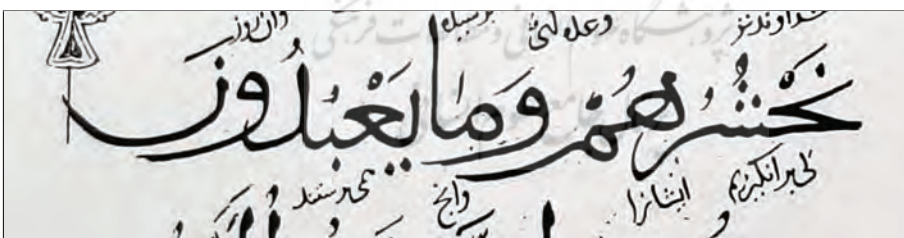

تصویر ۱۰: ترجمه تفسیری طبری، نسخه خطی شماره ۱۲۲۵۶ کتابخانه کاخ گلستان (تهران - ایران)

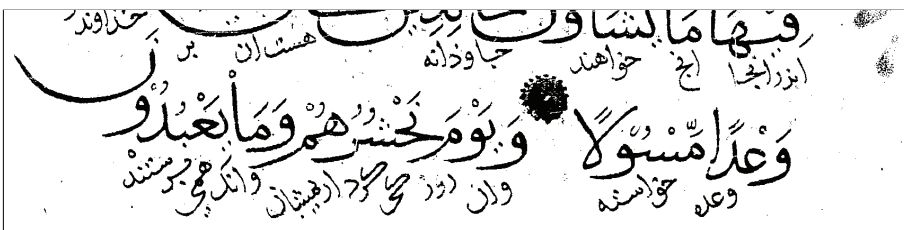
۲-۳. در آیه ۱۷ سوره فرقان (سوره ۲۵) نص قرآنی و متن ترجمه شش نسخه (ملی، گلستان؛ برانگیزیم ایشان را؛ بورسه گنل، آستان قدس؛ گرد آریمشان؛ ایصوفیه؛ گرد آوریم ایشان را؛ مرعشی؛ گرد آریم ایشان را) برابر با قرائت «نَحْشُرْهُمْ» است (به جای قرائت «يَحْشُرْهُمْ»). ۳۹. (تصویر ۱۱-۱۶)

تصویر ۱۱: ترجمه تفسیری طبری، نسخه خطی شماره ۱۸۷۵۵ کتابخانه ملی ایران (تهران، ایران)

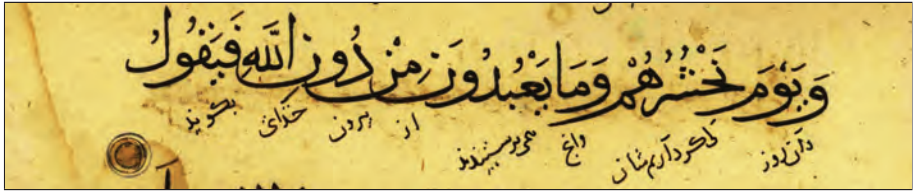
تصویر ۱۲: ترجمه تفسیری طبری، نسخه خطی شماره ۱۲۲۵۶ کتابخانه کاخ گلستان (تهران - ایران)

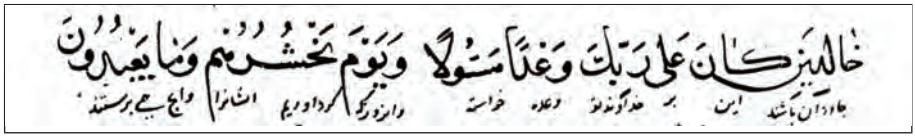
تصویر ۱۳: ترجمه تفسیری طبری، نسخه خطی شماره ۱۶۱۲ کتابخانه بورسه گنل (بورسه - ترکیه)

آینه پژوهش، ۲۰۱
سال ۳۴، شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۲

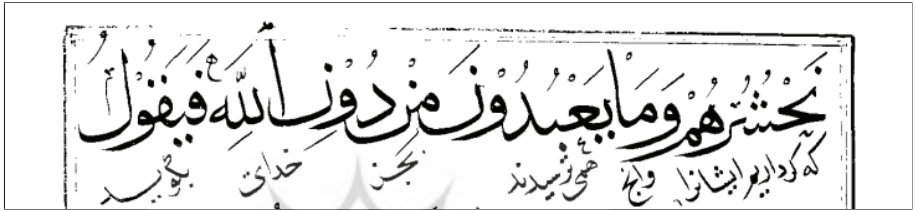
تصویر ۱۴: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۲۲۱ کتابخانه آستان قدس رضوی (مشهد- ایران)

تصویر ۱۵: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۶۸۷ کتابخانه جامع ایاصوفیه (استانبول- ترکیه)

تصویر ۱۶: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۱۲۱۳ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (قم- ایران)

۳-۳). در آیه ۱۳۷ سوره شعراء (سوره ۲۶) نص قرآنی و متن ترجمه دو نسخه (ملی: آفریدن؛ گلستان: دروغ) ۴ برابر با قرائت «خَلَقَ» است (به جای قرائت «خُلِقَ»). ۴ (تصویر ۱۷-۱۸)

تصویر ۱۷: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۸۷۵۵ کتابخانه ملی ایران (تهران، ایران)

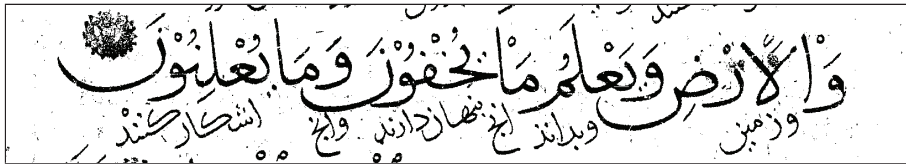
تصویر ۱۸: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۲۲۵۶ کتابخانه کاخ گلستان (تهران- ایران)

۴۰. تفاوت معنایی ترجمه این دو نسخه - در برگرداندن «خَلَقَ» به «آفریدن» و «دروغ» - البته پوشیده نیست. ۴۱. درباره این اختلاف قرائت و قائلان آن، نک: خطیب، ج ۶، ص ۴۴۴-۴۴۵؛ عمر، ج ۴، ص ۳۲۲.

۲۰۱ آینه پژوهش
سال ۳۴، شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۲

۴-۳). در آیه ۲۵ سوره نمل (سوره ۲۷) نص قرآنی و متن ترجمه شش نسخه (بورسه گنل: آنچه پنهان دارند و آنچه آشکار کنند؛ آستان قدس: پنهان ایشان و آشکار ایشان؛ دانشگاه: آنچه پنهان دارند) و [و آنچه آشکارا کنند؛ گلستان: آنچه پنهان کنند و آنچه آشکارا کنند؛ چستربیتی، ایاصوفیه: آنچه پنهان کند [= کنند] ۴۲ و آنچه آشکارا کنند) برابر با قرائت «مَا يُخْفُونَ وَمَا يُعْلِنُونَ» است (به جای قرائت «مَا تُخْفُونَ وَمَا تُعْلِنُونَ»). ۴۳ (تصویر ۱۹-۲۴)

تصویر ۱۹: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۶۱۲ کتابخانه بورسه گنل (بورسه - ترکیه)

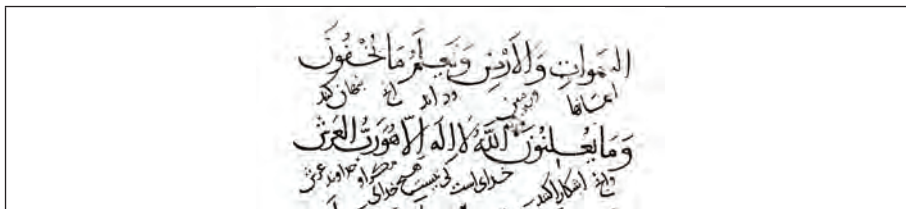
تصویر ۲۰: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۲۲۱ کتابخانه آستان قدس رضوی (مشهد - ایران)

تصویر ۲۱: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۹۶۱۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (تهران - ایران)

تصویر ۲۲: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۲۲۵۶ کتابخانه کاخ گلستان (تهران - ایران)

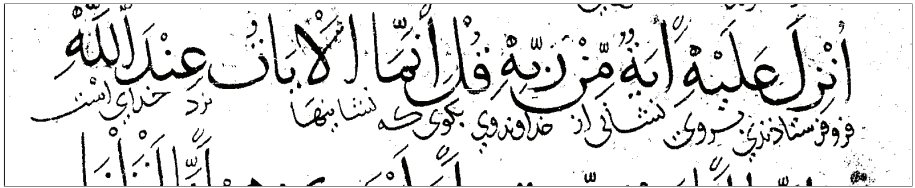
تصویر ۲۳: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۰۱ کتابخانه چستربیتی، در کتابخانه ملی ایرلند (دوبلین - ایرلند)

۴۲. برای شواهد دیگری از این ویژگی زبانی - یعنی کاربرد «_د» (ed/de) به جای «_ند» (and/nde) در شناسه سوم شخص جمع - در نسخه های ترجمه ها و تفسیرهای کهن قرآن و صورت های مختلف تلفظ آن، نک: صادقی و حاجی سیدآقایی، «بعضی شکل های ناشناخته شناسه ها...»، ص ۴۰-۴۱.
۴۳. درباره این اختلاف قرائت و قائلان آن، نک: خطیب، ج ۶، ص ۵۰۹؛ عمر، ج ۴، ص ۳۴۸.

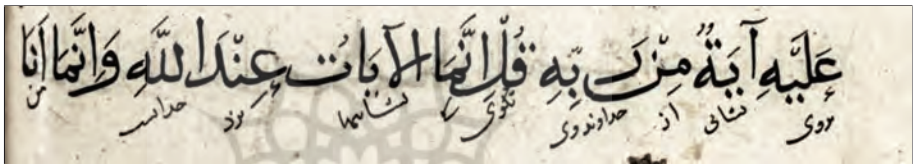

تصویر ۲۴: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۶۸۷ کتابخانه جامع ایاصوفیه (استانبول - ترکیه)

۳-۵). در آیه ۵۰ سوره عنکبوت (سوره ۲۹) نص قرآنی و متن ترجمه شش نسخه (بورسه گنل، دانشگاه تهران، مرعشی: نشانی؛ آستان قدس: حجتی؛ چستریبیتی، ایاصوفیه: آیتی) برابر با قرائت «آیه» است (به جای قرائت «آیات»).^{۴۴} (تصویر ۲۵-۳۰)

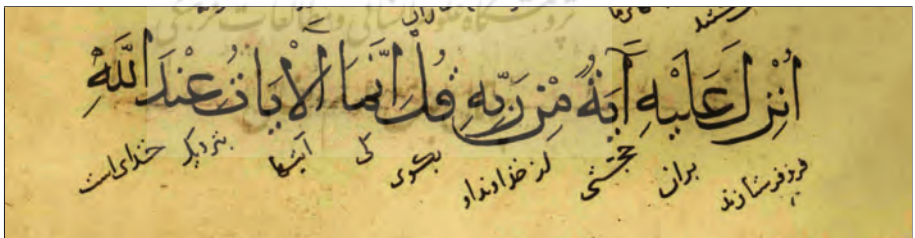
تصویر ۲۵: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۶۱۲ کتابخانه بورسه گنل (بورسه - ترکیه)

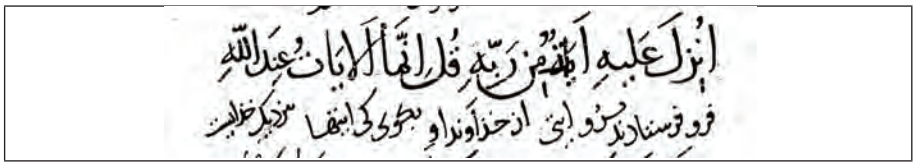
تصویر ۲۶: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۹۶۱۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (تهران - ایران)

تصویر ۲۷: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۱۲۱۳ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (قم - ایران)

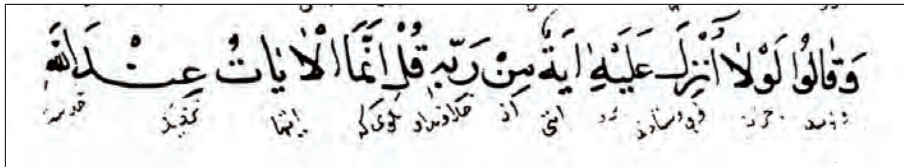

تصویر ۲۸: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۲۲۱ کتابخانه آستان قدس رضوی (مشهد - ایران)

تصویر ۲۹: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۰۱ کتابخانه چستریبیتی، در کتابخانه ملی ایرلند (دوبلین - ایرلند)

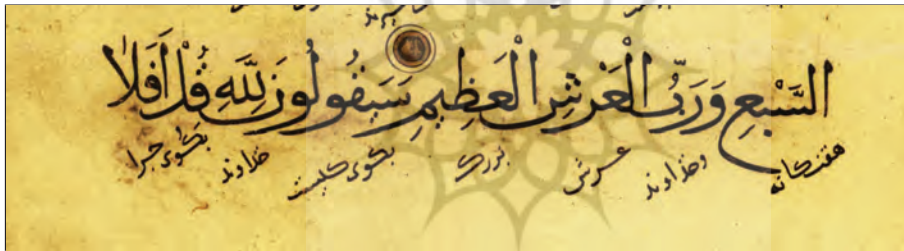
۴۴. درباره این اختلاف قرائت و وقائیان آن، نک: خطیب، ج ۷، ص ۱۱۸؛ عمر، ج ۵، ص ۵۲. چنان که در تصویر ۲۹ پیداست، بعد آگسی کوشیده است تا ضبط قرآنی نسخه - یعنی «آیه» - را به قرائت «آیات» تبدیل کند. این نمونه نیز شاهدهی است بر تغییر ضبط قرآنی نسخه ها در ادوار بعد.

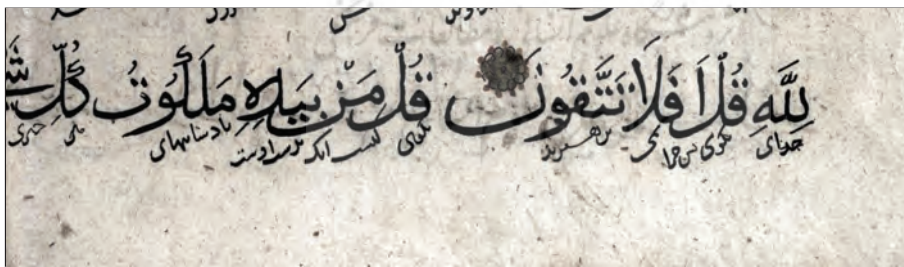
تصویر ۳۰: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۶۸۷ کتابخانه جامع ایاصوفیه (استانبول - ترکیه)

اما نمونه‌های دیگری در دست‌نویس‌های ترجمه‌ها و تفسیرهای کهن قرآن به فارسی هست که در آنها متن ترجمه مبتنی بر قرائتی متفاوت با قرائتِ نصّ قرآنی همان نسخه است؛ بدین معنی که متن ترجمه - که در ذیل نصّ قرآنی نسخه کتابت شده - با نصّ قرآنی هماهنگ نیست. پنج نمونه زیر در نسخه‌های اساس تصحیح جلد پنجم ترجمه تفسیر طبری از جمله این شواهد به شماری روند که در آنها متن ترجمه مبتنی بر قرائتی متفاوت با قرائت رایج امروزی است، ولی نصّ قرآنی آنها مطابق با قرائت معیار کنونی است:

۳-۶. در آیه ۸۷ سوره مؤمنون (سوره ۲۳) نصّ قرآنی دو نسخه (آستان قدس، دانشگاه) برابر با قرائت «لِلَّهِ» است، حال آنکه متن ترجمه همان نسخه‌ها (خداوند، خدای) برابر با قرائت «اللَّهُ» است.^{۴۵} (تصویر ۳۱-۳۲)

تصویر ۳۱: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۲۲۱ کتابخانه آستان قدس رضوی (مشهد - ایران)

تصویر ۳۲: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۹۶۱۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (تهران - ایران)

۳-۷. در آیه ۳۱ سوره نور (سوره ۲۴) نصّ قرآنی چهار نسخه (ملی، بورس‌گنل، دانشگاه گلستان) برابر با قرائت «الطِّفْلِ» است، حال آنکه متن ترجمه همان نسخه‌ها (کودکان خرد، کودکان) برابر با قرائت «الأطفال» است.^{۴۶} (تصویر ۳۳-۳۶)

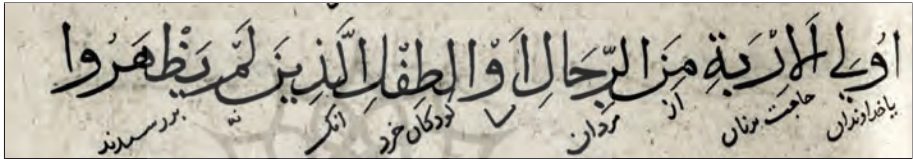
تصویر ۳۳: ترجمهٔ تفسیر طبری، نسخهٔ خطی شمارهٔ ۱۸۷۵۵ کتابخانهٔ ملی ایران (تهران، ایران)

تصویر ۳۴: ترجمهٔ تفسیر طبری، نسخهٔ خطی شمارهٔ ۱۶۱۲ کتابخانهٔ بورسه گنل (بورسه - ترکیه)

تصویر ۳۵: ترجمهٔ تفسیر طبری، نسخهٔ خطی شمارهٔ ۹۶۱۲ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران (تهران - ایران)

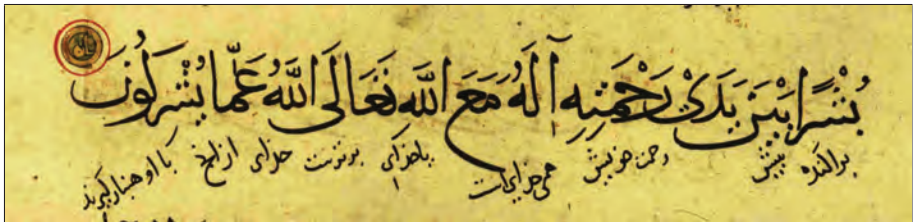

تصویر ۳۶: ترجمهٔ تفسیر طبری، نسخهٔ خطی شمارهٔ ۱۲۲۵۶ کتابخانهٔ کاخ گلستان (تهران - ایران)

۸۳). در آیهٔ ۶۳ سورهٔ نمل (سورهٔ ۲۷) نص قرآنی چهار نسخه (آستان قدس، گلستان، چستریبتی، ایاصوفیه) برابر با قرائت «بُشْرًا» است، حال آنکه متن ترجمهٔ همان نسخه‌ها (پراکنده) برابر با قرائت «تُشْرًا» است. ۴۷ (تصویر ۳۷-۴۰)

تصویر ۳۷: ترجمهٔ تفسیر طبری، نسخهٔ خطی شمارهٔ ۱۲۲۱ کتابخانهٔ آستان قدس رضوی (مشهد - ایران)

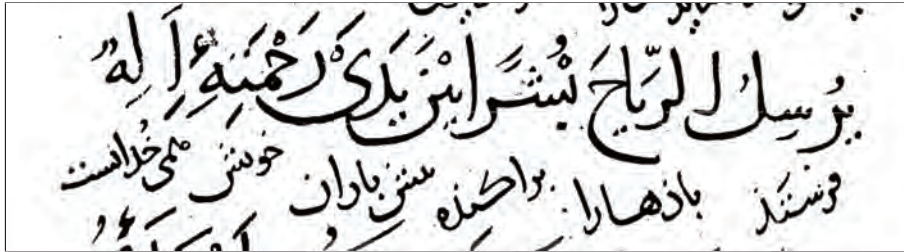

۴۷. دربارهٔ این اختلاف قرائت و فائنان آن، نک: خطیب، ج ۶، ص ۵۴۲-۵۴۳؛ عمر، ج ۴، ص ۳۶۴. شایان یادآوری است که در آیهٔ ۴۸ سورهٔ فرقان (سورهٔ ۲۵) نص قرآنی نسخهٔ ملی و یکی از دو نص قرآنی نسخهٔ بورسه گنل «تُشْرًا» و متن ترجمهٔ نسخه‌های ملی و گلستان «پراکنده» است (برای قرائت «تُشْرًا» و «تُشْرًا» در همین آیه، نک: خطیب؛ عمر، همانجاها).

۲۰۱ آینه پژوهش
سال ۳۴، شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۲

تصویر ۳۸: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۲۲۵۶ کتابخانه کاخ گلستان (تهران - ایران)

تصویر ۳۹: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۰۱ کتابخانه چستربیتی، در کتابخانه ملی ایرلند (دوبلین - ایرلند)

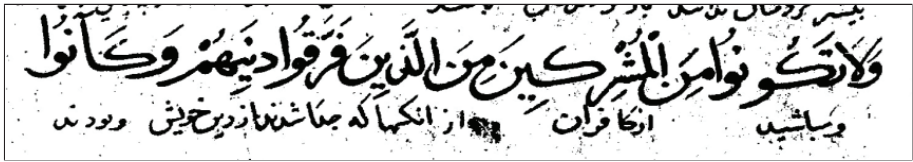

تصویر ۴۰: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۶۸۷ کتابخانه جامع ایاصوفیه (استانبول - ترکیه)

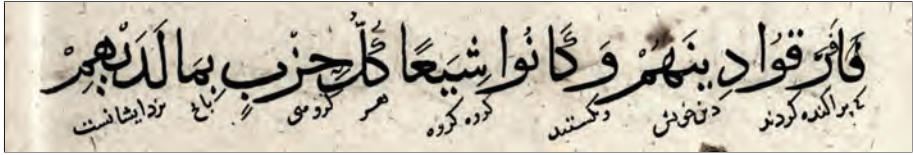
۳-۹). در آیه ۳۲ سوره روم (سوره ۳۰) نص قرآنی یک نسخه (چستربیتی) برابر با قرائت «فَرَقُوا» بوده ولی بعد اُکسی کوشیده است تا آن را به «فَرَقُوا» تغییر دهد، حال آنکه متن ترجمه همان نسخه (جدا شدند از) برابر با همان قرائت «فَرَقُوا» است.^{۴۸} (تصویر ۴۱) نص قرآنی نسخه ای دیگر (ایاصوفیه) «فَرَقُوا» است، اما متن ترجمه همان نسخه (جدا شدند از) با قرائت «فَرَقُوا» مطابقت دارد. (تصویر ۴۲) برعکس آن دو نسخه، نص قرآنی دو نسخه (دانشگاه، مرعشی) «فَرَقُوا» است، اما متن ترجمه آنها (پراکنده کردند) برابر با قرائت «فَرَقُوا» است؛ گو اینکه کاتب نسخه دانشگاه کوشیده است با ظرافت تمام نص قرآنی خود را به «فَرَقُوا» تغییر دهد و از این طریق نص قرآنی را با متن ترجمه هماهنگ سازد. (تصویر ۴۳-۴۴)

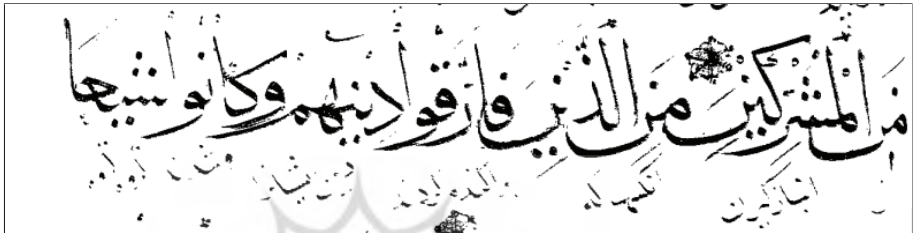
تصویر ۴۱: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۰۱ کتابخانه چستربیتی، در کتابخانه ملی ایرلند (دوبلین - ایرلند)

تصویر ۴۲: ترجمه
تفسیر طبری، نسخه
خطی شماره ۶۸۷
کتابخانه جامع ایاصوفیه
(استانبول - ترکیه)

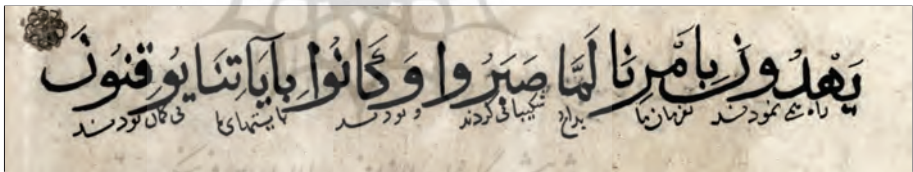

تصویر ۴۳: ترجمه تفسیر
طبری، نسخه خطی
شماره ۹۶۱۲ کتابخانه
مرکزی دانشگاه تهران
(تهران - ایران)

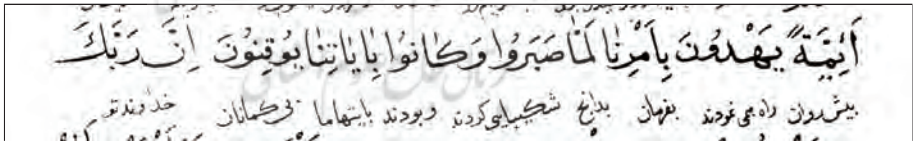

تصویر ۴۴: ترجمه تفسیر
طبری، نسخه خطی
شماره ۱۱۲۱۳ کتابخانه
آیت الله مرعشی نجفی
(قم - ایران)

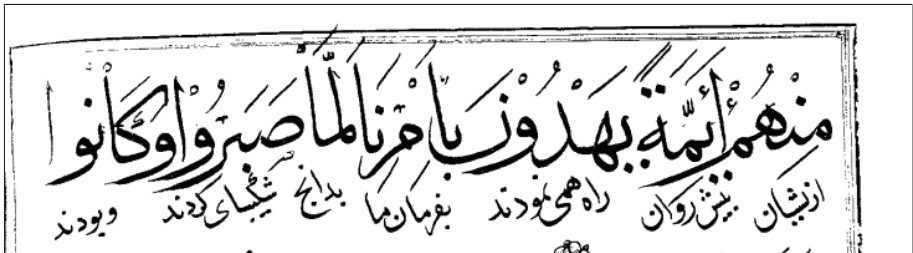
۱-۳. در آیه ۲۴ سوره سجده (سوره ۳۲) نص قرآنی سه نسخه (دانشگاه، ایاصوفیه، مرعشی) برابر با قرائت مشهور «لَمَّا» است، حال آنکه متن ترجمه همان نسخه ها (بدانچه) برابر با قرائت «لِما» است.^{۴۹} (تصویر ۴۵-۴۷)

تصویر ۴۵: ترجمه تفسیر
طبری، نسخه خطی
شماره ۹۶۱۲ کتابخانه
مرکزی دانشگاه تهران
(تهران - ایران)

تصویر ۴۶: ترجمه
تفسیر طبری، نسخه
خطی شماره ۶۸۷
کتابخانه جامع ایاصوفیه
(استانبول - ترکیه)

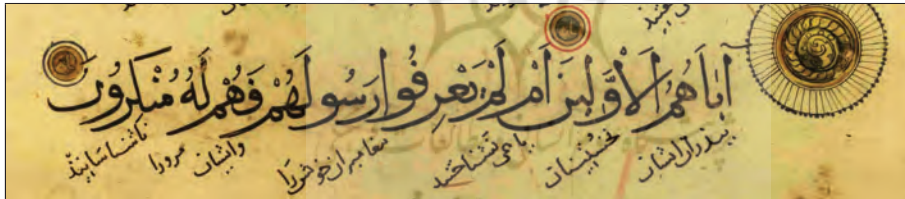

تصویر ۴۷: ترجمه تفسیر
طبری، نسخه خطی
شماره ۱۱۲۱۳ کتابخانه
آیت الله مرعشی نجفی
(قم - ایران)

این دسته از شواهد نشان می‌دهند که کاتبان ترجمه‌ها و تفسیرهای کهن فارسی گاه در نص قرآنی نسخه‌ای اساس خود دست می‌برده و آن را مطابق روایت‌های معیار محیط خود (زمان و مکان) تغییر می‌داده‌اند. در نمونه‌هایی از این دست، متن دست‌ناخورده فارسی می‌تواند راهنمایی برای کشف نص اولیه قرائتی باشد که کاتبان آنها را مطابق قرائت رایج در زمان یا مکان خود تغییر داده‌اند، اما به صرافت آن نیفتاده‌اند که متن ترجمه را نیز تغییر دهند و آن را با نص قرآنی جدید هماهنگ کنند.^{۵۰}

نمونه‌های (۳-۶) تا (۳-۱۰) - که شرحشان گذشت - حاوی قرائت‌هایی‌اند که در منابع رایج اختلاف قرائات به آنها اشاره شده است. اما نمونه‌هایی نیز هست که متن ترجمه در آنها گویای قرائتی متفاوت است که نه با نص قرآنی نسخه مطابقت دارد و نه در منابع اختلاف قرائات ذکری از آن دیده می‌شود. کشف اختلاف قرآنی در این دسته از شواهد هم دشوار است و هم آمیخته با ظن و گمان؛ اما از این نظر که به کشف قرائت‌هایی ناشناخته می‌انجامد اهمیتی دوچندان دارد، توگویی گنجی دیرپاب از دل عمارتی کهن برآمده است. شواهد زیر، که از جلد پنجم ترجمه تفسیر طبری انتخاب شده‌اند، نمونه‌هایی‌اند که متن ترجمه آنها گویای قرائتی متفاوت است که نه با نص قرآنی نسخه‌هایشان مطابقت دارد و نه در منابع اختلاف قرائات نشانی از آنها هست:

۱۱-۳. در آیه ۶۹ سوره مؤمنون (سوره ۲۳) نص قرآنی چهار نسخه (آستان قدس، گلستان، ایاصوفیه، مرعشی) برابر با قرائت «رُسُولَهُمْ» است، اما متن ترجمه همان نسخه‌ها (پیغامبران / پیغامبران) برابر با قرائت مفروض «رُسُلَهُمْ» است که در منابع اختلاف قرائات ذکری از آن نیست.^{۵۱} (تصویر ۴۸-۵۱)

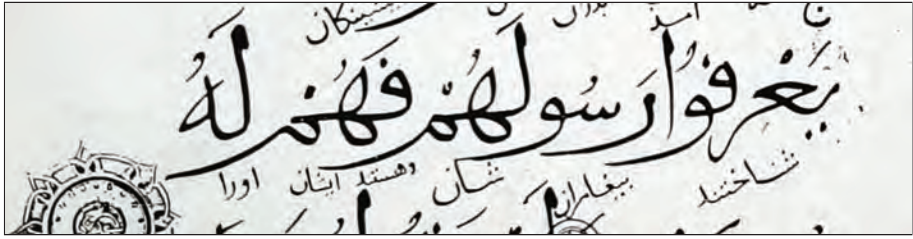

تصویر ۴۸: ترجمه تفسیری طبری، نسخه خطی شماره ۱۲۲۱ کتابخانه آستان قدس رضوی (مشهد - ایران)

۵۰. همین تغییر و تبدیل در متون مقدس دیگر نیز، که مخصوصاً محمل باورهای کلامی بوده‌اند، سابقه دارد. برای نمونه، در سه نسخه بازمانده از ذخیره الآخرة علی بن محمد تمیمی سبزواری (زنده در ۵۳۳ق) - از کتاب‌های دعایی شیعه در محیط ایرانی خراسان که در بردارنده کهن‌ترین ترجمه از ادعیه شیعه نیز هست (در باره این ترجمه و شواهدی از یکی نبودن مؤلف و مترجم، نک: عمادی حائری، «سبزواری»، ص ۷۲۹، ستون ۲) - در دو نسخه ضبط «مؤمن بکم و بآبائکم» در زیارت اربعین آمده است، ولی در یک نسخه ضبط مشهور «مؤمن بکم و بپایبکم» دیده می‌شود (نک: تمیمی سبزواری، ص ۷۷ و پانویشت ۳ همان جا). از آنجا که ترجمه این عبارت در هر سه نسخه به صورت «به امامت شما تصدیق‌کننده‌ام و به امامت پدران شما» درج شده (نک: همو، ص ۲۱۹-۲۲۰)، می‌توان دانست که ضبط اصیل متن عربی دعا (به معنی ضبطی که مؤلف اثر آن را اختیار کرده) همان ضبط «بآبائکم» بوده، ولی کاتب یکی از نسخه‌ها - بنا بر اعتقاد خود به باور کلامی «رجعت» - آن را به ضبط «بپایبکم» تغییر داده است؛ غافل از آن که با این تغییر متن فارسی ترجمه - در میانه سطور - با متن عربی دعا هماهنگ نخواهد بود (در این باره، نیز نک: عمادی حائری، «مقدمه»، ذخیره الآخرة، ص ۲۸، پانویشت ۴؛ همو، «یک ایده در امتداد دو اعتقاد»، ص ۱۷۹، پی‌نوشت ۱۱).

۵۱. نک: خطیب، ج ۶، ص ۱۹۲؛ عمر، ج ۴، ص ۲۱۹.

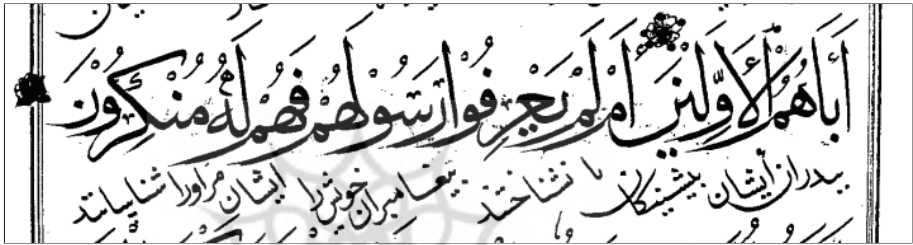
تصویر ۴۹: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۲۲۵۶ کتابخانه کاخ گلستان (تهران - ایران)

تصویر ۵۰: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۶۸۷ کتابخانه جامع ایاصوفیه (استانبول - ترکیه)

تصویر ۵۱: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۱۲۱۳ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (قم - ایران)

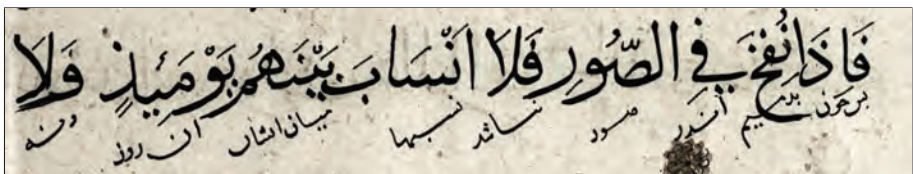

۱۲-۳). در آیه ۱۰۱ سوره مؤمنون (سوره ۲۳) نص قرآنی دو نسخه (ملی، دانشگاه) برابر با قرائت «نُفِّحَ» است، اما متن ترجمه همان نسخه‌ها (بدمیم) برابر با قرائت مفروض «نُفِّحَ» است که در منابع اختلاف قرائت ذکر از آن نیست. ۵۲ (تصویر ۵۲-۵۳)

تصویر ۵۲: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۸۷۵۵ کتابخانه ملی ایران (تهران، ایران)

تصویر ۵۳: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۹۶۱۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (تهران - ایران)

۱۳-۳). در آیه ۳۳ سوره نور (سوره ۲۴) نص قرآنی دو نسخه (ملی، دانشگاه) برابر با قرائت «لَا يَجِدُونَ» است، اما متن ترجمه همان نسخه‌ها (نه اومید دارند) برابر با قرائت مفروض «لَا

۲۰۱ آینه پژوهش
سال ۳۴، شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۲

یَزُجُونَ» است که در منابع اختلاف قرائات ذکری از آن نیست. ۵۳ (تصویر ۵۴-۵۵)

تصویر ۵۴: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۸۷۵۵ کتابخانه ملی ایران (تهران، ایران)

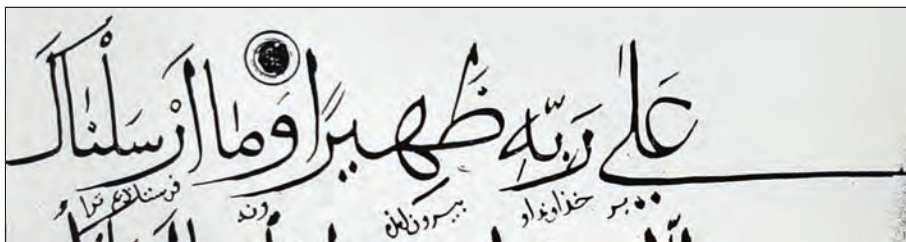

تصویر ۵۵: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۹۶۱۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (تهران - ایران)

۱۴-۳. در آیه ۵۵ سوره فرقان (سوره ۲۵) نص قرآنی دو نسخه (ملی، گلستان) برابر با قرائت «ظهِيراً» است، اما متن ترجمه همان نسخه‌ها (ملی: آشکارا، گلستان: بیرون آمده) برابر با قرائت مفروض «ظاهراً» است که در منابع اختلاف قرائات ذکری از آن نیست. ۵۴ (تصویر ۵۶-۵۷)

تصویر ۵۶: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۸۷۵۵ کتابخانه ملی ایران (تهران، ایران)

تصویر ۵۷: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۲۲۵۶ کتابخانه کاخ گلستان (تهران - ایران)

۵۳. نک: خطیب، ج ۶، ص ۲۶۲؛ عمر، ج ۴، ص ۲۵۰.
۵۴. نک: خطیب، ج ۶، ص ۳۶۷؛ عمر، ج ۴، ص ۲۹۰.

۱۵-۳. در آیه ۱۵۳ سوره شعراء (سوره ۲۶) نصّ قرآنی یک نسخه (گلستان) برابر با قرائت «الْمُسْحَرِينَ» است، اما متن ترجمه همان نسخه (جادوکنان) برابر با قرائت مفروض «الْمُسْحَرِينَ» است که در منابع اختلاف قرائات ذکری از آن نیست.^{۵۵} (تصویر ۵۸)

تصویر ۵۸: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۲۲۵۶ کتابخانه کاخ گلستان (تهران - ایران)

نمونه زیر از ترجمه قرآن ری، که نگارنده پیش تر در قرآن فارسی کهن به آن اشاره کرده،^{۵۶} نیز در شمار شواهد بالا جای می‌گیرد:

۱۶-۳. در آیه ۴۸ سوره یوسف (سوره ۱۲) از ترجمه قرآن ری - که کتابت آن در ۱۳ صفر سال ۵۵۶ ق در قریه کهکابری پایان گرفته - در برابر واژه قرآنی «تُخْصِنُونَ» فعل فارسی «بدروند» آمده است.^{۵۷} با توجه به سیاق آیه، ضبط «بدروند» یا تصحیف «بدروید» است و یا اینکه در معنای «بدروید» به کار رفته است.^{۵۸} «بدروید» البته ترجمه «تُخْصِنُونَ» نیست، بل که برابر است با فعل عربی «تُخْصِدُونَ»؛ اما از این ضبط در منابع اختلاف قرائات نشانی نیست.^{۵۹} در متن چاپی ترجمه قرآن ری نصوص قرآنی نسخه نیامده است؛ اما مراجعه به اصل دستنویس نشان می‌دهد که نصّ قرآنی نسخه در اینجا برابر با همان قرائت رایج «تُخْصِنُونَ» است. (تصویر ۵۹) بر اساس آنچه گذشت، می‌توان حدس زد که نصّ قرآنی اساس ترجمه قرآن ری «تُخْصِدُونَ» بوده باشد؛ گویا اینکه از این قرائت مفروض («تُخْصِدُونَ» به جای «تُخْصِنُونَ») در منابع اختلاف قرائات ذکری نیامده است. برای رد فرضیه قرائت مفروض «تُخْصِدُونَ» به جای «تُخْصِنُونَ»، تنها دو احتمال مجال

۵۵. نک: خطیب، ج ۶، ص ۴۴۹؛ عمر، ج ۴، ص ۳۲۴.

۵۶. نک: عمادی حائری، قرآن فارسی کهن، ص ۸۳.

۵۷. نک: ترجمه قرآن ری، ص ۲۲۵؛ نیز: عمادی حائری، قرآن فارسی کهن، ص ۱۵۸، ذیل آیه ۴۸، ترجمه R.

۵۸. نک: عمادی حائری، قرآن فارسی کهن، ص ۱۰۱-۱۰۱، ۱۵۸. درباره کاربرد شناسه «-ند» در معنای شناسه «-ید» (شناسه دوم شخص جمع) و شواهدی از آن در دستنویس‌های کهن ترجمه‌های قرآنی، نک: صادقی و حاجی سیدآقایی، «بعضی شکل‌های ناشناخته شناسه‌ها...»، ص ۲۹-۳۰.

۵۹. نک: خطیب، ج ۴، ص ۲۷۹-۲۸۰؛ عمر، ج ۳، ص ۱۷۴.

طرح دارد: نخست اینکه بگوییم کاتب ترجمه قرآنی - یا نسخه اساس آن - به هنگام تهیه و تحریر و اقتباس ترجمه خود به نص قرآنی نظری کرده و چون «تُخَصِّصُونَ» را به اشتباه «تُخَصِّدُونَ» خوانده،^{۶۰} ضبط‌هایی همچون «پنهان کنید» و «نگاه دارید» و «نهاده باشید»^{۶۱} را به نادرست به «بدروند = بدروید» برگردانیده است.^{۶۲} احتمال دیگر این است که فرض کنیم کاتب ترجمه قرآن ری - یا نسخه اساس آن - تفسیر خویش را در تحریر ترجمه دخالت داده و از این رو «تُخَصِّصُونَ» را به «بدروند = بدروید» ترجمه کرده است.^{۶۳}

تصویر ۵۹: ترجمه قرآن ری، نسخه خطی شماره ۶۶۱ کتابخانه آستان قدس رضوی (مشهد - ایران)

۴. پرهیز از پندار ناصواب کشف قرائتی متفاوت: بدفهمی کاتبان و بدخوانی مصححان

گاه ممکن است که متن ترجمه قرآنی - به صورت موجود در نسخه دستنویس یا متن چاپ شده - به کلی غلط و حاصل بدفهمی و بدخوانی محرران، کاتبان یا مصححان متن باشد. این بدفهمی‌ها و بدخوانی‌ها می‌تواند به پندار ناصواب کشف قرائتی متفاوت یا حتی ناشناخته بینجامد. در میانه احتمال کشف قرائت متفاوت یا ناشناخته و احتمال بدفهمی و بدخوانی محرران، کاتبان و مصححان، این هنر محقق است که غلط خوانی محرران، کاتب نسخه یا مصحح متن را از قرائت محتمل متفاوت یا ناشناخته تمیز دهد، میان آنها فرق بگذارد و از درافتادن به پندار کشف قرائتی متفاوت دور بماند.

سه شاهد زیر از ترجمه آیات سوره یوسف، که نگارنده در قرآن فارسی کهن از آنها بحث کرده است،^{۶۴} از جمله نمونه‌هایی‌اند که در معرض پندار ناصواب کشف قرائتی ناشناخته قرار دارند:

۱-۴. در آیه ۲۴ سوره یوسف از «ترجمه قدیم از قرآن کریم» (که متن آن به کوشش شادروان ایرج افشار به چاپ رسیده)، در برابر واژه قرآنی «المُخْلِصِينَ» ترکیب فارسی «به‌گناه‌گردانیدگان» آمده است.^{۶۵} در نگاه نخست ممکن است تصور شود که «به‌گناه‌گردانیدگان» ترجمه تفسیری

۶۰. ناگفته پیداست که «تُخَصِّصُونَ» و «تُخَصِّدُونَ» از نظر نوشتاری چه اندازه به هم شبیه‌اند و احتمال تبدیل و تصحیف دارند.

۶۱. برای نمونه این برابرگذاری‌ها در بعضی از ترجمه‌ها و دستنویس‌های کهن قرآن به فارسی در این آیه، نک: عمادی حائری، قرآن فارسی کهن، ص ۱۵۸.

۶۲. برای فرضیه‌ای مشابه درباره قطعه‌ای دیگر از ترجمه قرآن ری (در ترجمه آیه ۵۱ سوره یوسف)، نک: همان، ص ۹۸.

۶۳. درباره گرایش‌های تفسیری ترجمه قرآن ری و به‌ویژه اضطراب متن آن از طریق افزوده‌های تفسیرگونه کاتب، نک: همان، ص ۹۲، ۹۶-۹۸.

۶۴. نک: همان، ص ۵۰، ۹۹.

۶۵. «ترجمه قدیم از قرآن کریم»، ص ۱۲.

«المُخْلِصِينَ» است؛ اما مقایسهٔ «به گناه گردانندگان» با ضبط اصیل «یکتاگردانندگان» در نسخه‌هایی از ترجمهٔ تفسیر طبری^{۶۶} و مخصوصاً با عبارت «یکتاه گردانمش» در ترجمهٔ آیهٔ ۵۴ همین سوره از همین دست‌نویس،^{۶۷} نشان می‌دهد که «به گناه» - در ترکیب «به گناه گردانندگان» - تصحیف «یکتاه» است و ترکیب «به گناه گردانندگان» نه گویای قرائتی متفاوت یا ترجمه‌ای تفسیری - در برابر «المُخْلِصِينَ» - بل که حاصل بدخوانی مصحح و در نیافتن ویژگی گویشی کاتب نسخه (افزایش صامت h پس از مصوت بلند ā) است.

۲-۴). ترجمهٔ بخشی از آیهٔ ۵۱ سورهٔ یوسف، در برابر عبارت قرآنی «قُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ»، در نسخهٔ ایاصوفیه (از نسخه‌های اساسی متن ویراستهٔ مرحوم حبیب یغمایی از ترجمهٔ تفسیر طبری) چنین است: «گفتند: پاداش خواهیم به خدای»،^{۶۸} پیداست که «پاداش خواهیم به خدای» برابر فارسی «حَاشَ لِلَّهِ» نیست. آیا در اینجا متن ترجمه مبتنی بر قرائتی متفاوت از قرآن است؟ تتبع در متون کهن دیگر و تفضل به تلفظ خاص بعضی از واژه‌های فارسی در بعضی از گویش‌های ایرانی نشان می‌دهد که چنین نیست؛ بل که ضبط نسخهٔ «پاداش» حاصل فرآیندی پیچیده در تصحیف و تبدیل ضبط اصیل «بازداشت» است و بدین ترتیب نباید در پی قرائتی ناشناخته در این قسمت از آیه بود.

در دست‌نویسی که متن آن با عنوان «ترجمهٔ قدیم از قرآن کریم» به چاپ رسیده، عبارت «بازداشت خواهیم به خدای» در ترجمهٔ همین بخش آمده است.^{۶۹} دست کم در سه نسخه از روض الجنان ابوالفتوح رازی نیز ضبط «باز دارد»، به جای عبارت «بازداشت خواهیم به خدای»، در اینجا دیده می‌شود.^{۷۰} افزون بر اینها، در آیهٔ ۷۹ همین سوره در چند نسخه از ترجمهٔ تفسیر طبری، از جمله همین نسخهٔ ایاصوفیه، عبارت «بازداشت خواهیم» در برابر واژهٔ «معاذ» آمده است؛^{۷۱} همچنان که در «ترجمهٔ قدیم از قرآن کریم» و «ترجمهٔ قرآن دانشگاه تهران»، که در حقیقت تحریرهایی از ترجمهٔ آیات قرآن ترجمهٔ تفسیر طبری‌اند،^{۷۲} نیز همین ضبط دیده می‌شود.^{۷۳} بدین ترتیب،

۶۶. نک: ترجمهٔ تفسیر طبری، ج ۳، ص ۷۴۲، پانویشت ۳ (ضبط نسخهٔ صو)؛ نیز: فرهنگ‌نامهٔ قرآنی، ج ۳، ص ۱۳۲۸-۱۳۲۹. دربارهٔ این ویژگی زبانی - گویشی (افزایش صامت h پس از مصوت بلند ā) و نمونه‌هایی از آن در متون کهن فارسی، نک: صادقی، تکوین زبان فارسی، ص ۷۹؛ صادقی و حاجی‌سیدآقایی، «افزوده شدن صامت ...»، ص ۱۲-۱۳.

۶۷. «ترجمهٔ قدیم از قرآن کریم»، ص ۱۶.

۶۸. ترجمهٔ تفسیر طبری، ج ۳، ص ۷۴۸، پانویشت ۱ (ضبط نسخهٔ صو).

۶۹. «ترجمهٔ قدیم از قرآن کریم»، ص ۱۵.

۷۰. نک: ابوالفتوح رازی، ج ۱۱، ص ۸۴، پانویشت ۱۳.

۷۱. نک: ترجمهٔ تفسیر طبری، ج ۳، ص ۷۵۳، پانویشت ۴ و ۵.

۷۲. برای اشاره‌ای به ابتدای این دو متن بر ترجمهٔ آیات قرآن در ترجمهٔ تفسیر طبری، نک: عمادی حائری، قرآن فارسی کهن، ص ۸۶، ۸۸.

۷۳. به ترتیب، نک: «ترجمهٔ قدیم از قرآن کریم»، ص ۱۹؛ عمادی حائری، قرآن فارسی کهن، ص ۱۷۸ (ضبط D ذیل آیهٔ ۷۹).

تردیدی نمی‌ماند که ضبط «پاداش خواهیم» تصحیف «بازداشت خواهیم» است. اما این تصحیف چگونه پدید آمده است؟

در شواهد متعددی از متون کهن فارسی - از جمله در ترجمه‌ها و تفسیرهای قرآن - واژه «پاداش» به صورت «پاداشت» به کار رفته است.^{۷۴} جالب اینکه همین تلفظ را در صورت مکتوب بعضی از لهجه‌های فارسی معاصر هم می‌توان دید؛ مثلاً آنجا که بانو نصرت امین (۱۲۷۴-۱۳۶۲ ش)، مؤلف اصفهانی مخزن العرفان، در تفسیر فارسی اش «پاداشت» را به جای «پاداش» به کار می‌برد.^{۷۵} باری، اینک می‌توان فرآیند تبدیل و تصحیف «بازداشت» به «پاداش» را در نسخه‌ای صوفیه چنین ترسیم کرد: کاتب نسخه‌ای صوفیه به هنگام کتابت متن صورت «پاداشت» را - مطابق پسند زمان و مکان زیست خود - به «پاداش» تبدیل می‌کرده است. شاهد مؤید آن فرض این است که در جایی دیگر از ترجمه تفسیر طبری، کاتب همین نسخه واژه «پاداشت» را به صورت «پاداش» ضبط کرده است.^{۷۶} با توجه به شرحی که گذشت، می‌توان حدس زد که در آیه ۵۱ سوره یوسف کاتب نسخه‌ای صوفیه واژه «بازداشت» را به اشتباه «پاداشت» پنداشته و در پی آن - و به قصد تبدیل «پاداشت» به «پاداش» - «بازداشت خواهیم» را به «پاداش خواهیم» تبدیل کرده، و بدین گونه متنی پدید آورده که از نظر معنایی با عبارت قرآنی برابر نیست.

۳-۴. در آیه ۸۳ سوره یوسف از ترجمه تفسیر طبری - مطابق متن ویراسته حبیب یغمایی - در برابر واژه قرآنی «الحکیم» واژه فارسی «درست‌گفتار» آمده است.^{۷۷} همین برابر فارسی را برای واژه قرآنی «حکیم» - البته در ترجمه آیت‌های دیگر - در دست‌نویس‌های مختلف قرآنی می‌توان دید.^{۷۸} مقایسه ضبط «درست‌گفتار» با ضبط کهن و اصیل دیگر ترجمه‌ها و نسخه‌ها (صواب‌کار، درست‌کار، محکم‌کار، راست‌کار)^{۷۹} ممکن است این احتمال را پیش بیاورد که برخی نسخه‌ها مبتنی بر قرائتی دیگر به جای واژه «الحکیم» بوده‌اند. اما اندکی تأمل و توجه به برابری‌های همچون «درست‌کار و درست‌گفتار» و «راست‌کردار و راست‌گفتار» در مقابل «الحکیم» در بعضی از نسخ ترجمه‌های قرآنی،^{۸۰} که عملاً تلفیقی از ضبط‌های کهن‌تر «درست‌کار» / «راست‌کردار» و ضبط‌های

۷۴. برای نمونه، نک: ترجمه تفسیر طبری، ج ۳، ص ۶۰۷، ۶۳۰، ۶۷۰، ۶۷۵، ج ۶، ص ۱۴۶۱، ۱۵۷۳؛ ابوالفتح رازی، ج ۱، ص ۲۶۴، ج ۲، ص ۹۰، ج ۹، ص ۳، ۲۵، ۱۸۸، ۲۰۸، ۲۹۲، ج ۱۹، ص ۲۸۶، ج ۲۰، ص ۶۷، ۶۸، ۷۵، ۷۷، ۹۰، ۹۷، ۱۰۶، ۱۰۶، ۳۰۰، ۳۶۰، ۳۶۳؛ فرهنگ‌نامه قرآنی، ج ۵، ص ۲۱۰۷؛ و برای نمونه‌ای از متون غیر قرآنی، نک: احمد جام، ج ۱، ص ۲۳۶، که در بعضی نسخه‌ها آن را به «پاداش» تغییر داده‌اند (نک: همان‌جا، پانوش ۱).

۷۵. نک: امین، ج ۱، ص ۷۶، ج ۲، ص ۴۵، ۲۸۱، ج ۱۱، ص ۲۱۰.

۷۶. نک: ترجمه تفسیر طبری، ج ۶، ص ۱۵۷۳، پانوش ۶.

۷۷. نک: همان، ج ۳، ص ۷۵۴.

۷۸. نک: فرهنگ‌نامه قرآنی، ج ۲، ص ۶۶۶-۶۶۸.

۷۹. نک: عمادی حائری، قرآن فارسی کهن، ص ۸۱؛ نیز نک: فرهنگ‌نامه قرآنی، ج ۲، ص ۶۶۶-۶۶۸.

۸۰. نک: فرهنگ‌نامه قرآنی، ج ۲، ص ۶۶۶-۶۶۸.

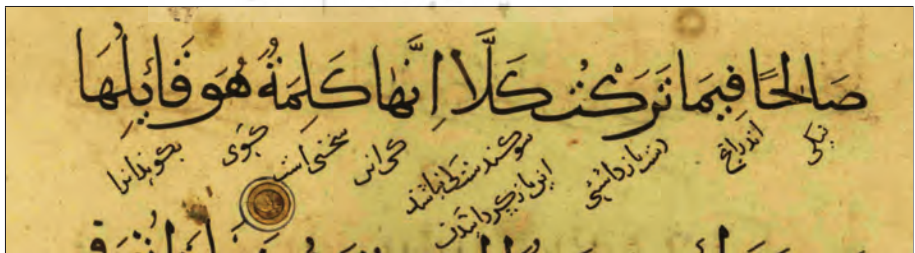
جدیدتر «درست‌گفتار» / «راست‌گفتار» هستند و سیر تحول ضبط‌ها را در نسخه‌های ترجمه‌های کهن قرآن نشان می‌دهند، گویای این است که ذهن کاتبان ترجمه‌های قرآنی در گذر قرن‌ها درباره معنای واژه «حکیم» دچار تحول شده است: در حالی که مترجمان و کاتبان قدیم «حکیم» را صفت کسی می‌دانسته‌اند که به درستی و استواری و حکمت «کار می‌کند»، کاتبان و مترجمان بعدی «حکیم» را صفتی کسی می‌شمرده‌اند که به درستی و استواری و حکمت «سخن می‌گوید». پس در این برابری‌های مختلف با قرائتی تازه‌یاب روبرو نیستیم، بل که با شواهدی از تحول معنایی واژه «حکیم» در ذهن ایرانیان مسلمان مواجهیم.

۵. عربی‌مبین و فارسی‌کهن: ضرورت زبان آگاهی تاریخی در کشف اختلاف قرائات

کشف و بررسی اختلاف قرائات قرآنی بر اساس ترجمه‌های کهن فارسی البته مستلزم آشنایی با زبان عربی قرآن (به عنوان زبان مبداء) است؛ اما وجه فنی‌تر و دشوارتر ماجرا ضرورت دانش تاریخی از فارسی کهن - از معنای واژه‌ها گرفته تا شناسه افعال - و گویش‌های گوناگون آن (به عنوان زبان مقصد) است. آن آشنایی و این آگاهی - با وجود خط‌های گریزناپذیر انسانی - محقق متن را هم در کشف اختلاف قرائات ناشناخته یاری می‌دهد و هم از استنباط‌های نادرست در باب اختلاف قرائات بازمی‌دارد. برای نمونه، به شواهد زیر از جلد پنجم ترجمه تفسیر طبری بنگرید که پیچیدگی‌های زبان مقصد در آنها می‌تواند رهزن پژوهشگر متن در توهم کشف قرائتی تازه‌یاب باشد:

۱-۵. در آیه ۱۰۰ سوره مؤمنون (سوره ۲۳) نص قرآنی یک نسخه (آستان قدس) برابر با قرائت «تَرْكُتْ» است، حال آنکه متن ترجمه همان نسخه (دست بازداشتی) در ظاهر برابر با قرائت مفروض «تَرْكُتْ» است. (تصویر ۶۰) در منابع اختلاف قرائات ذکری از قرائت «تَرْكُتْ» نیست.^{۸۱} اما مهمتر اینکه شواهد کاربرد شناسه «-ی» (ē / ī) به جای «-م» (mē / am) در اول شخص مفرد^{۸۲} و احتمال کاربرد ضبط «بازداشتی» در معنای «بازداشتم»، فرض اختلاف قرائت را منتفی می‌کند و بر این اساس ضبط ترجمه آن نسخه (دست بازداشتی) برابر با همان قرائت «تَرْكُتْ» خواهد بود.

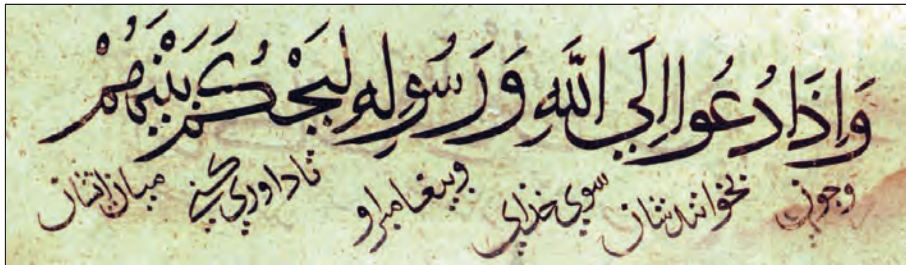
تصویر ۶۰: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۲۲۱ کتابخانه آستان قدس رضوی (مشهد - ایران)

۸۱. نک: خطیب، ج ۶، ص ۲۰۶؛ عمر، ج ۴، ص ۲۲۳.

۸۲. برای شواهدی از این ویژگی به سیغۀ ماضی در نسخه‌های ترجمه‌ها و تفسیرهای کهن قرآن، نک: صادقی و حاجی‌سیدآقایی، «بعضی شکل‌های ناشناخته شناسه‌ها...»، ص ۲۴-۲۵.

۲-۵). در آیه ۴۸ سوره نور (سوره ۲۴) نص قرآنی دو نسخه (ملی، دانشگاه) برابر با قرائت «لِيُحْكَمَ» است، حال آنکه متن ترجمه همان نسخه‌ها (داوری کنی) در ظاهر برابر با قرائت مفروض «لِتُحْكَمَ» است. (تصویر ۶۱-۶۲) در منابع اختلاف قرائت ذکر از قرائت «لِتُحْكَمَ» نیست.^{۸۳} اما مهمتر اینکه شواهد کاربرد شناسه «-ی» «(ē / ī)» به جای «-د» «(dē / ad)» در سوم شخص مفرد^{۸۴} و احتمال کاربرد ضبط «داوری کنی» در معنای «داوری کند»، فرض اختلاف قرائت را منتفی می‌کند و بر این اساس ضبط ترجمه آن نسخه‌ها (داوری کنی) برابر با همان قرائت «لِيُحْكَمَ» خواهد بود.

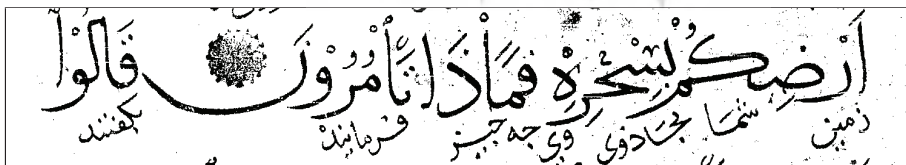

تصویر ۶۱: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۸۷۵۵ کتابخانه ملی ایران (تهران، ایران)

تصویر ۶۲: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۹۶۱۳ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (تهران - ایران)

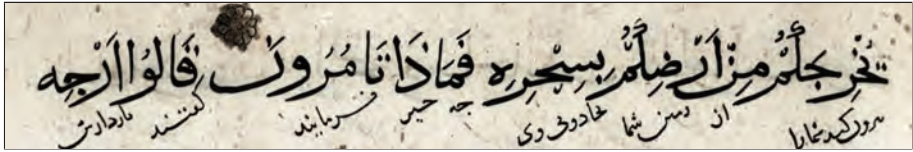
۳-۵). در آیه ۳۵ سوره شعراء (سوره ۲۶) نص قرآنی سه نسخه (بورسه گنل، دانشگاه، مرعشی) برابر با قرائت «تَأْمُرُونَ» است، حال آنکه متن ترجمه همان نسخه‌ها (فرمایند) در ظاهر برابر با قرائت مفروض «يَأْمُرُونَ» است. (تصویر ۶۳-۶۵) در منابع اختلاف قرائت ذکر از قرائت «يَأْمُرُونَ» نیست.^{۸۵} اما مهمتر اینکه شواهد کاربرد شناسه «-ند» «(end / ndē)» به جای «-ید» «(id)» در دوم شخص جمع^{۸۶} و احتمال کاربرد ضبط «فرمایند» در معنای «فرمایید»، فرض اختلاف قرائت را منتفی می‌کند و بر این اساس ضبط ترجمه آن نسخه‌ها (فرمایند) برابر با همان قرائت «تَأْمُرُونَ» خواهد بود.

تصویر ۶۳: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۶۱۳ کتابخانه بورسه گنل (بورسه - ترکیه)

۸۳. نک: خطیب، ج ۶، ص ۲۸۹-۲۹۰؛ عمر، ج ۴، ص ۲۶۴.
 ۸۴. برای شواهدی از این ویژگی در نسخه‌های ترجمه‌ها و تفسیرهای کهن قرآن و بعضی از گویش‌های قدیم، نک: صادقی و حاجی سیدآقایی، «بعضی شکل‌های ناشناخته شناسه‌ها...»، ص ۱۶-۱۷.
 ۸۵. نک: خطیب، ج ۶، ص ۴۱۱؛ عمر، ج ۴، ص ۳۱۰.
 ۸۶. برای شواهدی از این ویژگی در نسخه‌های ترجمه‌ها و تفسیرهای کهن قرآن، نک: صادقی و حاجی سیدآقایی، «بعضی شکل‌های ناشناخته شناسه‌ها...»، ص ۲۹-۳۰.

تصویر ۶۴: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۹۶۱۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (تهران - ایران)

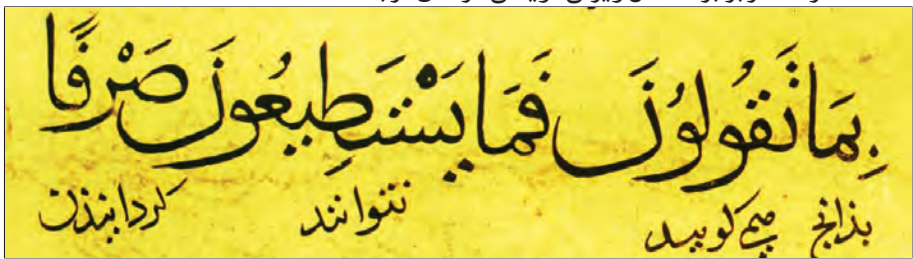
تصویر ۶۵: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۱۲۱۳ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (قم - ایران)

در مقابل شواهد یادشده، البته نباید از این نکته غفلت کرد که وجود قرائتی متفاوت در نص قرآنی بعضی از نسخه‌ها و ذکر این تفاوت در منابع اختلاف قرائات، می‌تواند احتمال وجود ویژگی گویشی را در ضبط متفاوت ترجمه‌ها تضعیف کند و در مقابل احتمال قرائتی متفاوت را در نسخه مبنای آن ترجمه قوت بخشد؛ مانند نمونه‌های زیر در جلد پنجم ترجمه تفسیر طبری که ظاهر آنها با احتمال کاربرد شناسه «-ند» (ndē / end) به جای «-ید» (īd) در دوم شخص جمع - که شرح آن در نمونه پیشین گذشت - هماهنگ است، اما وجود همین اختلاف قرائت در نص قرآنی نسخه‌ها و ذکر آن در منابع، احتمال وجود آن ویژگی زبانی را در متن ترجمه‌ها تضعیف می‌کند:

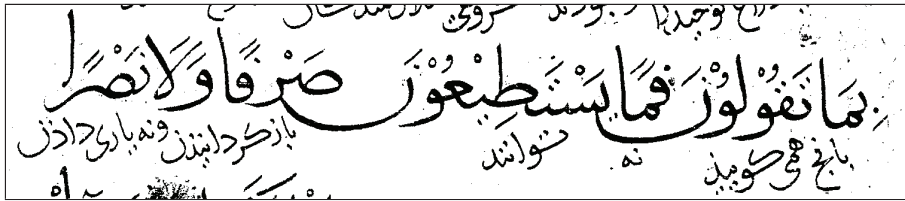
۴-۵. در آیه ۱۹ سوره فرقان (سوره ۲۵) نص قرآنی همه نسخه‌ها (ملی، بورس‌گنل، دانشگاه، آستان قدس، گلستان، ایاصوفیه، مرعشی) و متن ترجمه همه آنها (نه همی توانند / نتوانند) برابر با قرائت «يَسْتَطِيعُونَ» است (تصویر ۶۶-۷۲) که ذکر آن در منابع اختلاف قرائات نیز هست؛^{۸۷} گو اینکه در نسخه دانشگاه کسی بعدها کوشیده است تا نص قرآنی اولیه را از نسخه پاک کند و آن را به قرائت «تَسْتَطِيعُونَ» تغییر دهد. هر چند در نسخه‌های ترجمه‌ها و تفسیرهای کهن قرآن شواهدی بر کاربرد شناسه «-ند» (ndē / end) به جای «-ید» (īd) در دوم شخص جمع هست و می‌توان از احتمال کاربرد ضبط «نتوانند / نه همی توانند» در معنای «نتوانید / نه همی توانید» سخن گفت، نص قرآنی همه نسخه‌ها و ذکر چنین تفاوتی در منابع اختلاف قرائات، مؤید احتمال اختلاف قرائت در برابر احتمال ویژگی گویشی در متن ترجمه‌هاست.

تصویر ۶۶: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۸۷۵۵ کتابخانه ملی ایران (تهران، ایران)

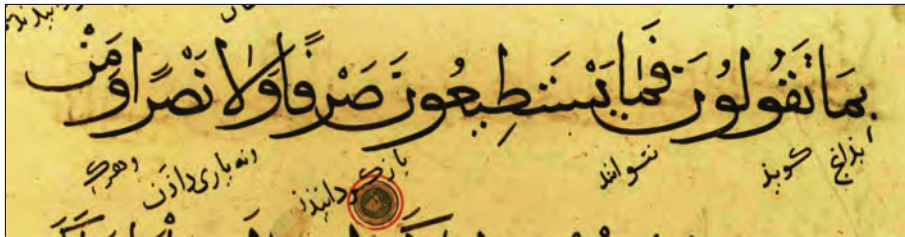

۲۰۱ آینه پژوهش سال ۳۴، شماره ۳ مرداد و شهریور ۱۴۰۲

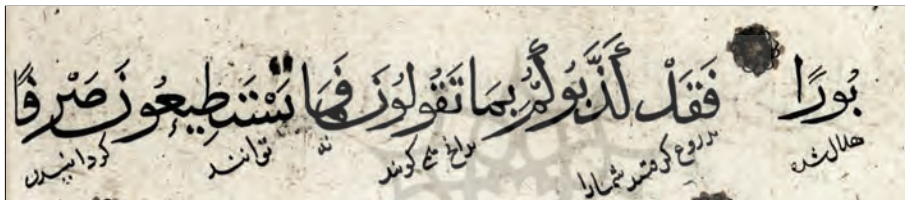
۸۷. نک: خطیب، ج ۶، ص ۳۳۳؛ عمر، ج ۴، ص ۲۸۰.

تصویر ۶۷: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۶۱۳ کتابخانه بورسسه گنل (بورسه - ترکیه)

تصویر ۶۸: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۲۲۱ کتابخانه آستان قدس رضوی (مشهد - ایران)

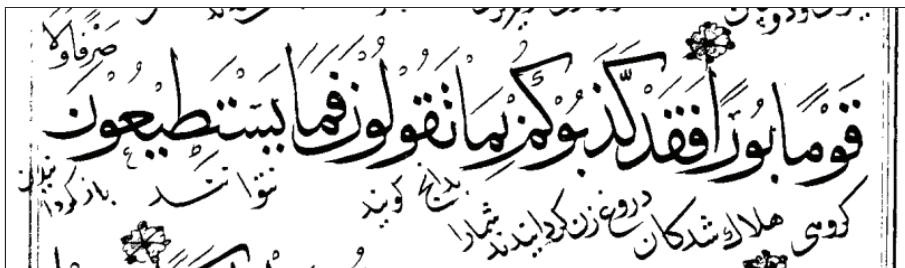
تصویر ۶۹: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۹۶۱۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (تهران - ایران)

تصویر ۷۰: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۲۲۵۶ کتابخانه کاخ گلستان (تهران - ایران)

تصویر ۷۱: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۶۸۷ کتابخانه جامع ایاصوفیه (استانبول - ترکیه)

تصویر ۷۲: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۱۲۱۳ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (قم - ایران)

۵-۵. در آیه ۷۱ سوره قصص (سوره ۲۸) نص قرآنی یک نسخه (گلستان) و متن ترجمه آن (همی نه شنوند) برابر با قرائت «أَفَلَا يَسْمَعُونَ» است (تصویر ۷۳) که در منابع اختلاف قرائت ذکر از آن نیست.^{۸۸} هرچند در نسخه های ترجمه ها و تفسیرهای کهن قرآن شواهدی بر کاربرد شناسه «ند» (ndē / end) به جای «ید» (id) در دوم شخص جمع هست و می توان از احتمال کاربرد ضبط «همی نه شنوند» در معنای «همی نه شنوید» سخن گفت، نص قرآنی نسخه گلستان و هماهنگی آن با متن ترجمه، دست کم مؤید این است که کاتب این نسخه «نه شنوند» را در معنای رایج امروزی کتابت کرده است.

تصویر ۷۳: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۲۲۵۶ کتابخانه کاخ گلستان (تهران - ایران)

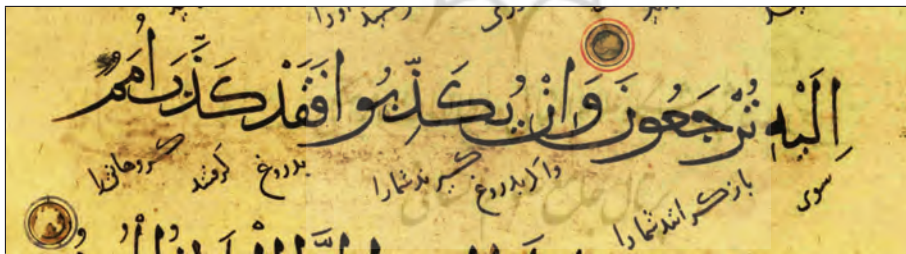
۵-۶. در آیه ۱۸ سوره عنکبوت (سوره ۲۹) نص قرآنی دو نسخه آستان قدس، گلستان و متن ترجمه سه نسخه آستان قدس، دانشگاه، گلستان (به دروغ گیرند شما را، به دروغ زن دارند، به دروغ دارند) برابر با قرائت «يَكْذِبُوا» است (تصویر ۷۴-۷۶) که در منابع اختلاف قرائت ذکر از آن نیست.^{۸۹} هرچند در نسخه های ترجمه ها و تفسیرهای کهن قرآن شواهدی بر کاربرد شناسه «ند» (ndē / end) به جای «ید» (id) در دوم شخص جمع هست و می توان از احتمال کاربرد ضبط «گیرند / دارند» در معنای «گیرید / دارید» سخن گفت، هماهنگی نص قرآنی دو نسخه (آستان قدس، گلستان) با متن ترجمه آن دو نسخه و نیز متن ترجمه نسخه دانشگاه، این احتمال را تقویت می کند که نص قرآنی برخی از نسخه ها «يَكْذِبُوا» بوده است و از همین رو نص قرآنی بعضی از نسخه ها و متن ترجمه نسخه هایی بیشتر، با این قرائت ناشناخته موافقت دارد؛ به ویژه آنکه متن ترجمه نسخه آستان قدس (به دروغ گیرند شما را) تردیدی در این استنباط باقی نمی گذارد. در این باره، متن ترجمه های دو نسخه دیگر (چستربیتی، ایاصوفیه) به طور خاص شایان توجه است. نص قرآنی نسخه چستربیتی برابر با قرائت رایج «تُكْذِبُوا» است، ولی متن ترجمه آن - درست همانند نسخه آستان قدس - «به دروغ گیرند شما را» است. با این حال، کاتب نسخه چستربیتی - در کتابت متن ترجمه - نقطه حرف «ن» را - در کلمه «گیرند» - کتابت نکرده و بدین

۸۸. نک: خطیب، ج ۷، ص ۶۹؛ عمر، ج ۵، ص ۳۱.

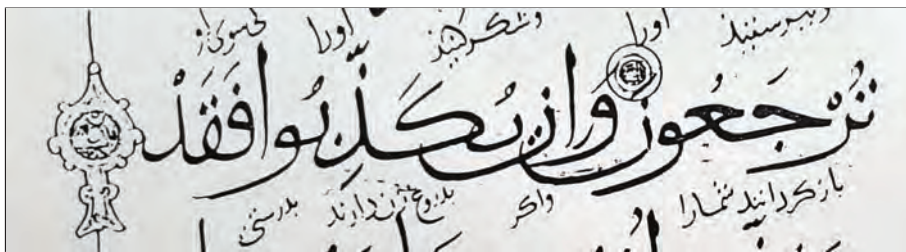
۸۹. نک: خطیب، ج ۷، ص ۹۵؛ عمر، ج ۵، ص ۴۱-۴۲.

گونه راه را برای قرائت «گیرید» باز گذاشته است تا طریق مطابقتِ متن ترجمه - با ضبط «گیرید» - با نصّ قرآنی «تُكَدِّبُوا» تا اندازه‌ای گشوده بماند، گویانکه عبارت «شمارا» - در دنبالهٔ متن ترجمه - مانع چنین مطابقتی است و کاتب را به مقصود نمی‌رساند. (تصویر ۷۷)

متن ترجمهٔ نسخهٔ ایاصوفیه - به شیوه‌ای پیچیده‌تر - فرآیند تبدیل متن ترجمه در نسخه‌های متأخر را به روشنی پیش چشم می‌آورد. نصّ قرآنی نسخهٔ ایاصوفیه - همانند نسخهٔ چستربیتی - برابر با قرائت رایج «تُكَدِّبُوا» است، اما متن ترجمهٔ آن - که ظاهراً اصلی مشترک با نسخه‌های آستان قدس و چستربیتی و متن ترجمهٔ «به دروغ گیرند شمارا» داشته است - چنین است: «به دروغ گیرند شما»، البته با حذف نقطهٔ حرف «ن» در این عبارت، به گونه‌ای که «گیرند» را «گیرید» نیز بتوان خواند. (تصویر ۷۸) می‌توان حدس زد که کاتب نسخهٔ ایاصوفیه با کتابت نکردن نقطهٔ حرف «ن» از سویی خود و خوانندهٔ نسخه را در دوراهی اختیار خوانش‌های «گیرند» و «گیرید» قرار داده تا هم از ضبط نسخهٔ اساس خود به کلی تخطی نکرده باشد و هم از مخالفت نصّ قرآنی (تُكَدِّبُوا) و متن ترجمه (با ضبط اصلی «به دروغ گیرند شمارا») پرهیز کرده باشد. اما از آنجا که افزودهٔ تفسیری «شمارا»^{۹۰} در دنبالهٔ عبارت - مطابق متن ترجمهٔ نسخه‌های آستان قدس و چستربیتی - راه را بر مقصود کاتب نسخهٔ ایاصوفیه می‌بسته و آشکارا متن ترجمه را در موافقت با قرائت «تُكَدِّبُوا» قرار می‌داده، وی کلمهٔ «را» را از آن عبارت حذف می‌کند و - بدین ترتیب - ضمیر «شما» را از نقش مفعولی آن بیرون می‌آورد و در جایگاه فاعلی می‌نشانند تا متن ترجمه با نصّ قرآنی «تُكَدِّبُوا» مطابقت داشته باشد.

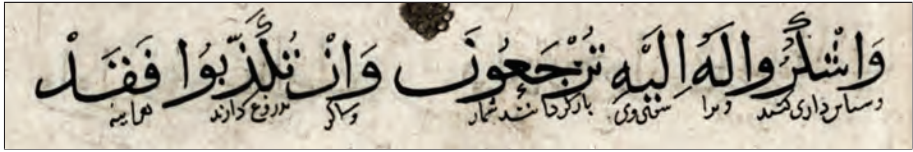
تصویر ۷۴: ترجمهٔ تفسیر طبری، نسخهٔ خطی شمارهٔ ۱۲۲۱ کتابخانهٔ آستان قدس رضوی (مشهد - ایران)

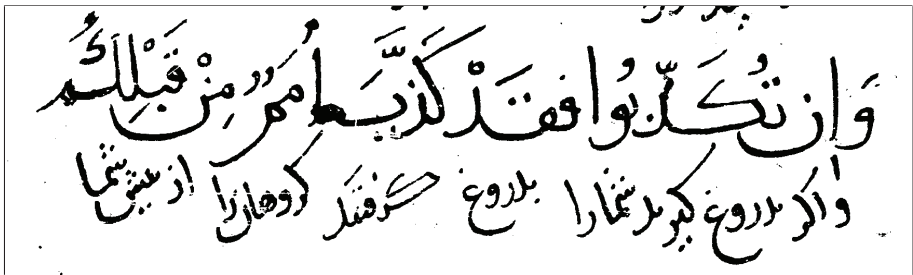
تصویر ۷۵: ترجمهٔ تفسیر طبری، نسخهٔ خطی شمارهٔ ۱۲۲۵۶ کتابخانهٔ کاخ گلستان (تهران - ایران)

۹۰. نک: دربارهٔ «افزوده‌های تفسیری» و انواع مختلف آن در برگردان‌های کهن قرآن به فارسی، نک: عمادی حائری، قرآن فارسی کهن، ص ۸۹-۹۲.

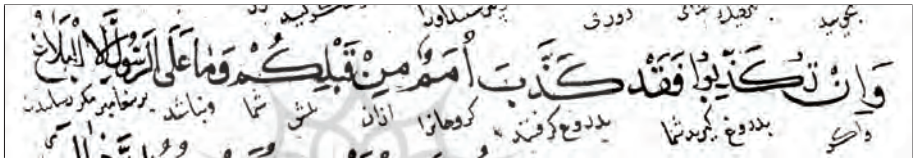
تصویر ۷۶: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۹۶۱۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (تهران - ایران)

تصویر ۷۷: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۰۱ کتابخانه چستریبتی، در کتابخانه ملی ایرلند (دوبلین - ایرلند)

تصویر ۷۸: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۶۸۷ کتابخانه جامع ایاصوفیه (استانبول - ترکیه)

در کنار اینها، نمونه هایی هست که می توان گفت که تصرّفات نابه جای کاتبان در متن ترجمه یا حتی نصّ قرآنی زمینه احتمال وجود قرائتی متفاوت را پدید آورده است. در این نمونه های خطر خیز، توجه به ساختارهای نحوی نصّ قرآنی (به عنوان زبان مبدا) از یک سو و ظرایف تاریخی و گویشی متن ترجمه (به عنوان زبان مقصد) از سوی دیگر، محقق متن را به تصرّفات کاتبان متفظان می سازد و از پندار ناصواب کشف قرائتی ناشناخته می رهااند. برای نمونه، به دو شاهد زیر از جلد پنجم ترجمه تفسیر طبری بنگرید:

۷-۵) در آیه ۱۸ سوره فرقان (سوره ۲۵) نصّ قرآنی سه نسخه (ملی، دانشگاه، مرعشی) برابر با قرائت «مَتَّعْتَهُمْ» است، حال آنکه متن ترجمه همان نسخه ها (برخورداری کنیم ایشان را، برخورداری داریم برایشان) در ظاهر برابر با قرائت مفروض «نُمَتِّعُهُمْ» است. (تصویر ۷۹-۸۱) در منابع اختلاف قرائات البته ذکری از قرائت «نُمَتِّعُهُمْ» نیست.^{۹۱} آیا محتمل است که شناسه «-یم» (mē/im) به جای «-ی» (ē/ī) در دوم شخص مفرد به کار رفته باشد و ضبط های «برخورداری کنیم ایشان را» و «برخورداری داریم برایشان» به معنای «برخورداری کنی ایشان را» و «برخورداری داری برایشان» باشد؟ با این احتمال بعید، البته فرض اختلاف قرائت منتفی می شود و ضبط ترجمه آن نسخه ها برابر با همان قرائت «مَتَّعْتَهُمْ» خواهد بود؛ اما در متون کهن به ویژه در دستنویس های قرآنی - تا جایی که می دانیم - شاهی برای کاربرد از شناسه وجود ندارد.^{۹۲}

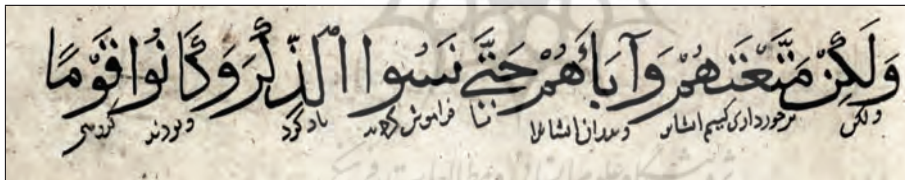
۲۰۱ آینه پژوهش
سال ۳۴، شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۲

۹۱. نک: خطیب، ج ۶، ص ۳۳۲؛ عمر، ج ۴، ص ۲۷۹.
۹۲. چنان که صادقی و حاجی سیدآقایی در مقاله «بعضی شکل های ناشناخته شناسه ها...» شاهی برای آن ذکر نکرده اند.

افزون بر این و مهمتر از همه آن احتمال‌ها، حتی اگر از صورت خطابی آیه - از قول آل‌هه‌هایی که مشرکان جز خدای پرستیدند - درگفت وگو با خدای یکتا صرف نظر کنیم^{۹۳} و دنباله آیه را - از قرائت مفروض «نُمَتِّعُهُمْ» به بعد - از زبان خدا بدانیم، باز هم سیاق آیه و ساختار ماضی آن (مَتَّعْتَهُمْ... حَتَّى نَسُوا... وَكَانُوا...) به گونه‌ای است که احتمال قرائت مفروض «نُمَتِّعُهُمْ» را نفی می‌کند. بدین ترتیب، احتمال دیگری به ذهن خطور می‌کند، بدین قرار: کاتبان متن ترجمه که خطاب «مَتَّعْتَهُمْ» را - درگفت وگوی استعاری معبودهای مشرکان با خدا - جسورانه می‌دانستند، آن را مطابق متن ترجمه آیاتی دیگر که تعبیر «نُمَتِّعُهُمْ» - به صیغه متکلم - در آنها به کار رفته^{۹۴} و در نسخه‌های دانشگاه و مرعشی به عبارت «بر خورداری دهیمشان»^{۹۵} ترجمه شده است (تصویر ۸۲-۸۳) تغییر داده‌اند، بی آنکه به عدم تطابق متن ترجمه با نص قرآنی توجه کنند.

تصویر ۷۹: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۸۷۵۵ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ایران

تصویر ۸۰: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۹۶۱۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ایران

۹۳. نک: فرقان (۲۵): ۱۸-۱۷: وَيَوْمَ يَخْشُرُهُمْ وَمَا يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَيَقُولُ أَنْتُمْ أَصْلَلْتُمْ عِبَادِي هَؤُلَاءِ أَمْ هُمْ صَلُّوا السَّبِيلَ قَالَ أُولَئِكَ مَا كَانَ لِئَنْ يَنْبَغِي لَنَا أَنْ نَتَّخِذَ مِنْ دُونِكَ مِنْ أَوْلِيَاءَ وَلَكِنْ مَتَّعْتَهُمْ وَأَبَاءَهُمْ حَتَّى نَسُوا الذِّكْرَ وَكَانُوا قَوْمًا بُورًا.

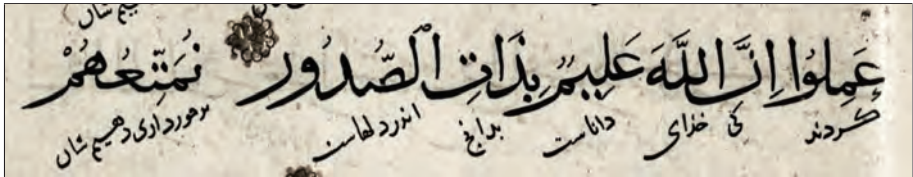
۹۴. نک: هود (۱۱): ۴۸... سَنُمَتِّعُهُمْ ثُمَّ يَمَسُّهُمْ مِنْهَا عَذَابٌ أَلِيمٌ؛ لقمان (۳۱): ۲۴: نُمَتِّعُهُمْ قَلِيلًا ثُمَّ نَضْطَرُّهُمْ إِلَىٰ عَذَابٍ غَلِيظٍ؛ نیز نک: زخرف (۴۳): ۲۹: بَلْ مَتَّعْتُ هَؤُلَاءِ وَأَبَاءَهُمْ حَتَّىٰ جَاءَهُمُ الْحَقُّ وَرَسُولٌ مُبِينٌ.

۹۵. نسخه ملی دربردارنده این بخش از قرآن نیست. در نسخه مرعشی به جای «دهیمشان» ضبط «دهمشان» آمده است. در این ضبط، بنا بر ویژگی گویشی کاتب، مصوت e/ē به جای مصوت ī به کار رفته است. برای شواهدی از کاربرد شناسه «-م» (mē/em) به جای «-یم» (īm) در شناسه اول شخص جمع در نسخه‌های ترجمه‌ها و تفسیرهای کهن قرآن، نک: صادقی و حاجی سیدآقایی، «بعضی شکل‌های ناشناخته شناسه‌ها...»، ص ۲۰-۲۲؛ نیز همان، ص ۸، که ممکن است شاهد ترجمه قرآن ری («نیستم ما») به معنای «نیستیم ما» به کار رفته و اشتباه‌ها ذیل «شناسه اول شخص مفرد» ذکر شده باشد (مگر آنکه ترجمه قرآن ری در این آیه را دقیق و مطابق با نص قرآن بدانیم و ضبط «ما» را - در آن شاهد - تصحیف «من» بینگاریم).

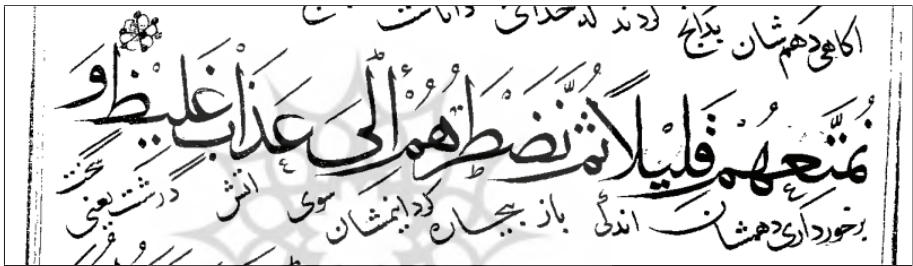
تصویر ۸۱: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۱۲۱۳ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (قم- ایران)

تصویر ۸۲: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۹۶۱۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (تهران- ایران)

تصویر ۸۱: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۱۲۱۳ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (قم- ایران)

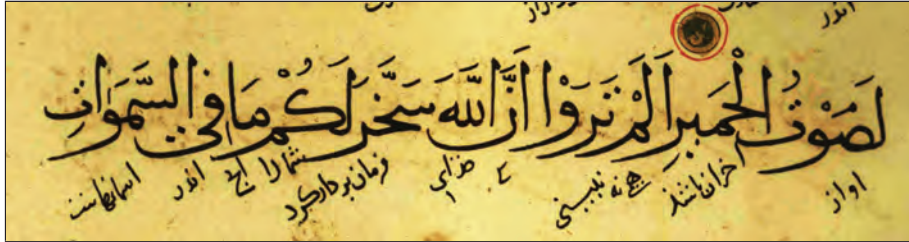
۸۵). در بخشی از آیه ۲۰ سوره لقمان (سوره ۳۱) متن ترجمه دو نسخه (آستان قدس، چستربیتی) چنین است: «همی نبینی»^{۹۶} که خدای فرمان بردار کرد شمارا...». نص قرآنی این عبارت در نسخه آستان قدس-مانند دیگر نسخه‌ها- «الَمْ تَرَوْا» است، اما در همین جا نص قرآنی نسخه چستربیتی «الَمْ تَرَ» ضبط شده است (تصویر ۸۴-۸۵)، که البته در منابع اختلاف قرائات ذکری از آن نیست.^{۹۷} اگر توجه داشته باشیم که کاربرد شناسه «ی» (ē / ī) به جای «ید» (dē / īd) در دوم شخص جمع یک ویژگی کاملاً شناخته شده گویشی است^{۹۸} و «نبینی» در عبارت محل بحث به معنای «نبینید» به کار رفته است، آن گاه اختلافی میان برابر فارسی «نبینی» و واژه قرآنی «تَرَوْا» خواهیم یافت. اما نص قرآنی نسخه چستربیتی («تَرَ» به جای «تَرَوْا») نشان می‌دهد که ظاهراً کاتب این نسخه - به جهت بی توجهی به آن ویژگی گویشی در نسخه اساس خود- «تَرَوْا» را به «تَرَ» تغییر داده است

۹۶. ضبط نسخه دانشگاه «همی نه نبینی» است. پیدا است که کاتب نسخه - در فرایند تبدیل رسم الخط کهن تر «نه نبینی» به رسم الخط جدیدتر «نبینی»، سهواً «نه / ن» را مکرر نوشته است.

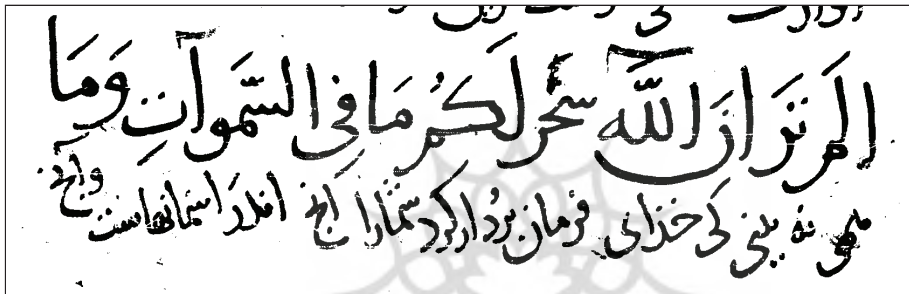
۹۷. نک: خطیب، ج ۷، ص ۱۹۸؛ عمر، ج ۵، ص ۸۹.

۹۸. برای شواهدی از این کاربرد در نسخه‌های ترجمه‌ها و تفسیرهای کهن قرآن و صورت‌های مختلف تلفظ آن، نک: صادقی وحاجی سبیدآقایی، «بعضی شکل‌های ناشناخته شناسه‌ها...»، ص ۲۷-۲۸، ۳۲ (بخش ۱-۱۰-۱۵)؛ نیز: ص ۲۹ (بخش ۱-۴-۵)، با استناد به گویش سبزواری؛ همچنین نک: عمادی حائری، قرآن فارسی کهن، ص ۱۰۰-۱۰۱، ۱۰۳-۱۰۴.

تا نص قرآنی و متن ترجمه را - به خیال نادرست خود - با یکدیگر هماهنگ کند. آنچه در نادرستی «تر» در نص قرآنی نسخه چستربیتی تردیدی باقی نمی گذارد، سیاق عبارت قرآنی است - در ادامه آیه - که جمع مخاطبانش را مورد خطاب قرار می دهد: «الْكُمْ ... شما را».

تصویر ۸۴: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۲۲۱ کتابخانه آستان قدس رضوی (مشهد - ایران)

تصویر ۸۵: ترجمه تفسیر طبری، نسخه خطی شماره ۱۰۱ کتابخانه چستربیتی، در کتابخانه ملی ایرلند (دوبلین - ایرلند)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- آذرنوش، آذرتاش، تاریخ ترجمه از عربی به فارسی (ج ۱: ترجمه‌های قرآنی)، تهران، سروش، ۱۳۷۵.ش.
- ابوالفتح رازی، حسین بن علی، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، به کوشش محمدجعفر یاحقی و محمد مهدی ناصح، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۶۵-۱۳۷۳.ش.
- احمد جام نامقی، انس الثائبین و صراط الله المبین، به کوشش علی فاضل، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۰.ش.
- اسفراینی، ابوالمظفر شاهفور بن طاهر، تاج التراجم فی تفسیر القرآن للأعاجم، به کوشش نجیب مایل هروی و علی اکبر الهی خراسانی، تهران، علمی و فرهنگی- میراث مکتوب، ۱۳۷۵.ش.
- [امین، نصرت بیگم]، تفسیر مخزن العرفان در علوم قرآن، تهران، نهضت زنان مسلمان، ۱۳۶۱.ش.
- ترجمه تفسیر طبری، به کوشش حبیب یغمایی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۳۹-۱۳۴۴.ش.
- «ترجمه قدیم از قرآن کریم»، در: ایرج افشار، مجموعه گمینه: مقاله‌هایی در نسخه‌شناسی و کتابشناسی، تهران، فرهنگ ایران زمین، ۱۳۵۴.ش.
- ترجمه قرآن [ری]: نسخه مؤرخ ۵۵۶ هجری، به کوشش محمدجعفر یاحقی، تهران، مؤسسه فرهنگی شهید محمد رواقی، ۱۳۶۴.ش.
- تفضلی، احمد، تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، به کوشش ژاله آموزگار، تهران، سخن، ۱۳۷۶.ش.
- تمیمی سبزواری، علی بن محمد، ذخیره الآخرة، همراه با کهن‌ترین ترجمه از ادعیه شیعه، به کوشش سید محمد عمادی حائری، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی- مرکز گفتگوی تمدن‌ها- دانشگاه تهران، ۱۳۸۳.ش.
- حدادی، ابونصر احمد بن محمد بن حمدان، معانی کتاب الله تعالی و تفسیره المنیر (المجلد الثامن من...)، کتابت و تذهیب عثمان بن حسین و راق غزنوی (در سال ۴۸۴ق)، نسخه برگردان به قطع اصل نسخه خطی شماره ۲۰۹ بخش خزینه امانت کتابخانه کاخ موزه تویقایی (استانبول)، با مقدمه سید محمد عمادی حائری، تهران، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی- کاخ موزه تویقایی (استانبول)، ۱۳۹۰.ش.
- همو، همان، نسخه خطی شماره ۱۳۷ در کتابخانه نافذپاشا (استانبول)، کتابت محمد بن عماد سبحانی در سال ۸۱۴ تا ۸۱۵ق.
- خطیب، عبداللطیف، معجم القراءات، دمشق، دارسعدالدین، ۱۴۲۲ق.
- صادقی، علی اشرف، تکوین زبان فارسی، تهران، دانشگاه آزاد ایران، ۱۳۵۷.ش.
- همو، «زبان تفسیر ابوعلی جبائی چه بوده است؟»، هفتاد مقاله: ارمغان فرهنگی به دکتر غلامحسین صدیقی، گردآورده یحیی مهدوی و ایرج افشار، تهران، اساطیر، ۱۳۷۱.ش.
- همو (و) اکرم حاجی سیدآقایی، «افزوده شدن صامت h به بعضی از کلمه‌های فارسی در بعضی جایگاه‌های خاص»، فرهنگ نویسی (ویژه‌نامه نامه فرهنگستان)، شماره پیاپی ۸، مرداد ۱۳۹۳.ش.
- همو (و) اکرم حاجی سیدآقایی، «بعضی شکل‌های ناشناخته شناسه‌ها در فارسی قدیم»، دستور (ویژه‌نامه نامه فرهنگستان)، شماره پیاپی ۷، اسفند ۱۳۹۰.ش.
- عمادی حائری، سید محمد، «سبزواری، علی بن محمد»، دانشنامه جهان اسلام، ج ۲۲، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران، بنیاد دائرة المعارف اسلامی، ۱۳۹۶.ش.
- همو، «سمرقندی حدادی، ابونصر احمد بن محمد»، دانشنامه جهان اسلام، ج ۲۴، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران، بنیاد دائرة المعارف اسلامی، ۱۳۹۶.ش.

- همو، قرآن فارسی کهن: تاریخ، تحریرها، تحلیل، تهران، مرکز پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۸۶ش.
- همو، «مقدمه»، ذخیره الآخرة؛ نک: تمیمی سبزواری.
- همو، «مقدمه»، معانی کتاب الله؛ نک: حدادی، چاپ نسخه برگردان.
- همو، «یک ایده در امتداد دو اعتقاد: خواجه نصیرالدین طوسی و آموزه رجعت»، آینه میراث، دوره جدید، س ۸، ش ۲، پیاپی ۴۷، پاییز-زمستان ۱۳۸۹ش.
- عمر، احمد مختار (و) عبدالعال سالم مکرم، معجم القراءات القرآنية، کویت، جامعة الکویت، چاپ دوم، ۱۴۰۸ق.
- فرهنگ نامه قرآنی (فرهنگ برابره‌های فارسی قرآن بر اساس ۱۴۲ نسخه خطی کهن محفوظ در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی)، تهیه و تنظیم گروه فرهنگ و ادب بنیاد پژوهش‌های اسلامی، با نظارت محمدجعفر یاحقی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۲-۱۳۷۶ش.
- لازار، ژیلبر، «ملاحظات در باب سبک ترجمه‌های کهن قرآن و کتاب مقدس»، ترجمه ستایش دشتی، گزارش میراث، دوره سوم، س ۲، ش ۳-۴، ش پیاپی ۸۱-۸۰، پاییز-زمستان ۱۳۹۶ش (انتشان: تابستان ۱۳۹۸ش).
- نسفی، ابوحفص نجم‌الدین عمر بن محمد، تفسیر نسفی (ترجمه‌ای کهن از قرآن مجید به فارسی موزون و مسجع)، به کوشش عزیزالله جوینی، [ویراست سوم]، تهران، سروش، ۱۳۷۶ش.
- Leemhuis, Frederik, "Readings of the Quran", *Encyclopaedia of the Quran*, Edited by Jane Dammen McAuliffe, vol. 3, Leiden - Boston, Brill, 2004.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی